

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาริบททางสังคมวัฒนธรรมที่กำหนดการมีส่วนร่วมในการส่งเสริมสุขภาพในระดับครอบครัวและชุมชนครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสาร ตำรา วารสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. แนวคิดการส่งเสริมสุขภาพ
2. แนวคิดและความหมายเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม
3. แนวคิดสังคมวัฒนธรรม

แนวคิดการส่งเสริมสุขภาพ (Health Promotion)

ก่อนที่จะทำความเข้าใจแนวคิดการส่งเสริมสุขภาพ (Health Promotion) ว่าคืออะไร ควรทำความเข้าใจในความหมายของสุขภาพก่อน ดังต่อไปนี้

ความหมายของสุขภาพ (Health)

โดยทั่วไปแล้วสุขภาพเป็นเรื่องของประชาชนที่จะต้องดูแลรับผิดชอบตัวเอง รัฐมีหน้าที่ในการให้ความรู้ ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและเหมาะสม เพื่อให้ประชาชนสามารถดูแลตนเองได้ และป้องกันตัวเองไม่ให้เกิดโรคได้อย่างมีประสิทธิภาพ

คำว่า สุขภาพ นั้น องค์การอนามัยโลก (WHO cited in Pender, 1996 : 17 อ้างใน พิสมัย จันทวิมล, 2541 : 2) ให้คำจำกัดความว่า หมายถึง สุขภาวะที่สมบูรณ์ทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจและสังคมประกอบกัน ไม่ใช่เพียงแต่การปราศจากโรคภัยไข้เจ็บหรือความพิการเท่านั้น (Health is a state of complete physical, mental, social and spiritual well-being and not merely the absence of diseases or infirmity) ต่อมา เมื่อเดือนพฤษภาคม 2541 ที่ประชุมสมัชชาขององค์การอนามัยโลก ได้เดิมคำว่า สุขภาวะทางจิตวิญญาณ (spiritual well-being) เข้าไปในความหมายของคำจำกัดความของคำว่าสุขภาพด้วย สำหรับประเทศไทย ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประเวศ วะสี ได้เสนอให้เดิมคำว่า สุขภาวะทางปัญญา (intellecture well-being) เข้าไปในความหมายของสุขภาพด้วย (ประเวศ วะสี, 2541 : 4-6) ส่วนสุขภาพภายใต้บริบทของการส่งเสริมสุขภาพนั้นเป็นขุมพลังที่จะผลักดันให้คนเราสามารถใช้ชีวิตที่มีคุณค่าทั้งทางด้านส่วนตัว สังคม และ

เศรษฐกิจ รวมถึงสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ โดยจะต้องคำนึงถึงผลกระทบจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่
 คาบเกี่ยวไปถึงสุขภาพและความเป็นอยู่ที่ดีของปัจเจกบุคคลและสาธารณชน (พิสมัย จันทวิมล,
 2541 : 3)

สุขภาพในมิติวัฒนธรรม (Culture Dimension of Health) นั้น ได้ให้ความหมายของ
 สุขภาพว่า เป็นการดำเนินชีวิตให้เป็นสุขทั้งในส่วนบุคคล ครอบครัวและญาติ สังคม และ
 สิ่งแวดล้อม สุขภาพส่วนบุคคลนั้น หมายถึง การที่บุคคลดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข ทั้งด้าน
 ร่างกายและจิตวิญญาณ ครอบครัวและญาติจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยเกื้อกูลและเอื้ออาทรต่อกัน
 ด้านสังคมและสิ่งแวดล้อมจะเป็นตัวที่กำหนดคกฏเกณฑ์ และเงื่อนไขของวิถีการดำเนินชีวิต รวมทั้ง
 ศักยภาพทางภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการดูแลสุขภาพส่วนบุคคล ครอบครัว และชุมชน
 ซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามบริบทของสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น

จากความหมายของสุขภาพดังกล่าวมาแล้วข้างต้น สรุปได้ว่า สุขภาพเป็นสภาวะที่
 มีความสมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ จิตวิญญาณของแต่ละบุคคลไม่เพียงแต่ปราศจากโรคภัยหรือ
 ความพิการเท่านั้น ยังผูกพันเชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตในครอบครัว ชุมชน สังคม และ
 สิ่งแวดล้อม รวมถึงศักยภาพและเทคโนโลยีในการดูแลสุขภาพของปัจเจกบุคคล ครอบครัว และ
 ชุมชนที่แตกต่างกันไปตามเงื่อนไข ปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น

ปัจจัยที่กำหนดสุขภาพหรือตัวกำหนดสุขภาพ (Determinants of Health)

ปัจจัยหรือตัวที่กำหนดสุขภาพ (Determinants of Health) เป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องใน
 การกำหนดให้มนุษย์มีสุขภาพดีและมีความสุขของปัจเจกบุคคลหรือสังคม ได้แก่ (สุทิน อยู่สุข,
 2543 : 4-8)

1. ปัจจัยด้านปัจเจกบุคคล ได้แก่

1.1 การศึกษา เป็นบันไดไปสู่การได้งานทำ รายได้ ความมั่นคงในงาน ความ
 พอใจในงาน อีกทั้งยังช่วยให้บุคคลมีความรู้ ความชำนาญในการแก้ปัญหา ช่วยให้มนุษย์สามารถ
 ควบคุมสิ่งแวดล้อมในการทำงานได้ดียิ่งขึ้น และมีความสามารถในการวิเคราะห์ข้อมูลและเข้าใจ
 ในสารสนเทศที่จะช่วยให้ดำรงชีพโดยมีสุขภาพดีได้มากขึ้น ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า สถานะของ
 สุขภาพจะดีขึ้นถ้าหากบุคคลมีระดับการศึกษาสูงขึ้น

1.2 รายได้และสถานภาพทางสังคม เป็นปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวกำหนดสุขภาพ
 จะเห็นได้ว่าผู้ที่มีรายได้สูง และมีสถานภาพทางสังคมที่ดีย่อมมีสุขภาพที่ดี ทั้งนี้เพราะมีโอกาส
 เข้าถึงและสามารถเลือกการบริการที่เห็นว่าดีที่สุดสำหรับตัวเองได้

1.3 **ชีววิทยาและพันธุกรรม** ร่างกายของมนุษย์มีสารอินทรีย์ หน้าที่ของระบบต่าง ๆ ของร่างกาย และกระบวนการเจริญเติบโตและเจริญวัยเป็นปัจจัยพื้นฐานที่กำหนดสถานะสุขภาพของมนุษย์ ความแตกต่างทางด้านชีววิทยาและบทบาทที่สังคมกำหนดและยอมรับ ตลอดจนหน้าที่การทำงาน ทำให้บุคคลต่างเพศต่างวัย และผู้ที่มีพันธุกรรมกำหนดความแตกต่างกัน มีโรคภัยไข้เจ็บ และปัญหาสุขภาพที่แตกต่างกันออกไป

1.4 **การปฏิบัติตนด้านสุขภาพและทักษะในการปรับตัว** การปฏิบัติตัวอย่างถูกต้องและสม่ำเสมอจะส่งผลให้มีสุขภาพที่ดีขึ้น เช่น การรับประทานอาหารที่มีคุณค่า ได้สมดุลตามความต้องการของร่างกาย การออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอและสม่ำเสมอ ขณะเดียวกันการปฏิบัติตัวที่ไม่ถูกต้องจะส่งผลต่อการเกิดปัญหาสุขภาพของตนเองได้ เช่น การสูบบุหรี่ การดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ และ/หรือขาดการออกกำลังกาย เป็นต้น

2. ปัจจัยทางด้านสังคม

2.1 **สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ** มีความสำคัญยิ่งต่อสุขภาพของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นอากาศเพื่อการหายใจ น้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภค อาหาร รวมถึงสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น ที่อยู่อาศัย สถานที่ทำงาน ต่างก็มีความสำคัญต่อสุขภาพเช่นเดียวกัน

2.2 **พัฒนาการด้านสุขภาพของเด็ก** เด็กได้รับการเลี้ยงดูและมีพัฒนาการด้านสุขภาพที่ดี จะทำให้การเจริญเติบโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ที่มีสุขภาพดี มีทักษะในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงสถานะการมีสุขภาพดีตลอดช่วงชีวิต

2.3 **เครือข่ายที่เกื้อหนุนสังคม** ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างสมาชิกในครอบครัว เพื่อน และ ชุมชนมีความสำคัญ และมีผลต่อสถานะสุขภาพทั้งร่างกาย จิตใจ รวมทั้งจิตความทนทานต่อโรคภัยไข้เจ็บ และความกดดันต่าง ๆ อีกด้วย

2.4 **การบริการสุขภาพ** มีความสัมพันธ์อย่างยิ่งต่อสุขภาพของคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องการที่จะรักษาพยาบาล ส่งเสริมสุขภาพ และ/หรือป้องกันโรค การบริการสุขภาพได้แก่ การดูแลก่อนคลอด การให้ภูมิคุ้มกันโรค การให้สุขศึกษาเพื่อให้ความรู้ในการปฏิบัติเพื่อป้องกันตนเองจากโรคอันตราย และความเสียดสุขภาพในลักษณะต่าง ๆ จิตความสามารถในการให้การรักษาพยาบาลที่ถูกต้องตามสาเหตุและอาการของโรค รวมถึงความสะดวก ความเพียงพอของการบริการต่อความต้องการของประชาชน

2.5 **การจ้างงานและสภาพการทำงาน** ในกลุ่มคนที่มิงานทำ สภาพการทำงานมีความสัมพันธ์กับสถานะสุขภาพของบุคคล เช่น ความต้องการและความกดดันจากงานที่ทำ การที่จะต้องทำงานให้เสร็จทันเวลาที่กำหนด ความสัมพันธ์กับเพื่อนร่วมงาน อุบัติเหตุและความเจ็บป่วยที่เกิดจากการทำงาน ส่วนผู้ที่ไม่มีงานทำนั้นจะทำให้สุขภาพเสื่อมโทรม เกิดปัญหาทางด้าน

สุขภาพได้ เช่น มีความกดดันทางด้านจิตใจ เครียด วิตกกังวล มีปัญหาสุขภาพและมีอัตราการเข้าโรงพยาบาลสูงกว่าคนที่มียานทำ เป็นต้น

3. **ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อม** สุขภาพของคนนั้นจำเป็นต้องพึ่งพาสิ่งแวดล้อมด้วย เช่นเดียวกัน สิ่งแวดล้อมเป็นแหล่ง (source) ของทรัพยากรที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งรับ (sink) ของเสียที่เกิดจากกิจกรรมของมนุษย์ และเป็นความจริงที่ว่าคุณภาพของสิ่งแวดล้อมมักจะได้รับการดูแลและการจัดการที่ดีกว่าสถานภาพทางเศรษฐกิจดี จะเห็นได้ว่าความเป็นจริงนั้นสิ่งแวดล้อม สภาพทางเศรษฐกิจ และสภาพทางสังคมต่างก็มีความสำคัญร่วมกันต่อสุขภาพ

จากที่กล่าวแล้วข้างต้น สิ่งที่เป็นตัวกำหนดสุขภาพที่สำคัญ ได้แก่ ปัจจัยด้านปัจเจกบุคคล สังคม และสิ่งแวดล้อม ปัจจัยด้านบุคคล ได้แก่ การศึกษา รายได้ สภาพทางสังคม ชีวิตวิทยาและพันธุกรรม การปฏิบัติตัวด้านสุขภาพและทักษะในการปรับตัว ส่วนปัจจัยด้านสังคม ได้แก่ สิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพ การพัฒนาคุณภาพของเด็ก โครงข่ายที่เกี่ยวพันสังคม การบริการสุขภาพ การจ้างงาน และสภาพการทำงาน ตลอดจนถึงปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมที่เป็นทรัพยากรที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต และเป็นสิ่งที่เอื้ออำนวยให้เกิดเศรษฐกิจได้อีกด้วย

ความหมายของการส่งเสริมสุขภาพ

โดยทั่วไปบุคคลทั่วไปหรือนักวิชาชีพจะให้ความสำคัญด้านการรักษาพยาบาลมากกว่าการส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค เพราะยังมีความคิดว่าตราบดีที่ยังสามารถดำรงชีวิตได้และประกอบอาชีพได้ถือว่ามีความสุขภาพดี ตราบเมื่อเกิดความรู้สึกเจ็บป่วยไม่สามารถทำกิจวัตรประจำวันหรือไม่สามารถประกอบอาชีพได้คิดถึงสุขภาพหรือการเจ็บป่วยเสมอ เมื่อเกิดการเจ็บป่วยจึงแสวงหาการรักษาพยาบาลโดยวิธีการต่าง ๆ ทำให้ค่าใช้จ่ายสูงกว่าที่จะหมั่นดูแลสุขภาพของตนเองและคงไว้ซึ่งการมีสุขภาพดีของตนเอง ครอบครัว และชุมชน ซึ่งการดูแลสุขภาพและการคงไว้ซึ่งการมีสุขภาพดีนั้นถือว่าการส่งเสริมสุขภาพ และในการให้ความหมายของการส่งเสริมสุขภาพมีผู้ให้ความหมายไว้แตกต่างกันและหลากหลายแนวคิด ดังนี้

องค์การอนามัยโลก (World Health Organization, 1996 : 1 อ้างในพิศมัย จันทวิมล, 2541 : 3-4) ได้ให้ความหมายของการส่งเสริมสุขภาพ หมายถึง กระบวนการทางสังคมและการเมืองแบบเบ็ดเสร็จ ไม่เพียงแต่ครอบคลุมกิจกรรมต่าง ๆ ที่มุ่งเร่งรัดการเพิ่มทักษะและความสามารถของปัจเจกบุคคล หากรวมถึงกิจกรรมที่มุ่งไปสู่การเปลี่ยนแปลงสถานะทางสังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ เพื่อที่จะบรรเทาผลกระทบที่มีต่อ สุขภาพของสาธารณชนและปัจเจก

บุคคล ดังนั้น การส่งเสริมสุขภาพจึงเป็นกระบวนการปลูกฝังให้คนเรามีความสามารถที่จะควบคุมปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดสุขภาพเพื่อช่วยให้สุขภาพดีขึ้น การมีส่วนร่วมจึงมีความจำเป็นในการสร้างความยั่งยืนของกิจกรรมส่งเสริมสุขภาพ

คาร์ล และ คอบบี้ (Kasl & Cobb, 1966 : 248) กล่าวถึงความหมายของการป้องกันโรคและการส่งเสริมสุขภาพว่า เป็นกิจกรรมของผู้เชื่อว่าตนเองมีสุขภาพดี และไม่เคยมีอาการเจ็บป่วยมาก่อน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบำรุงภาวะสุขภาพ ส่งเสริมภาวะสุขภาพ และป้องกันอันตรายจากอุบัติเหตุและการประกอบอาชีพ รวมไปถึงการรับมือคุ้มกันโรคด้วย

กรีน และ กรูเตอร์ (Green & Kreuter, 1991 : 4) ให้ความหมาย การส่งเสริมสุขภาพว่าเป็นผลรวมของการสนับสนุนด้านการศึกษาและสิ่งแวดล้อม (Educational and Environmental Support) เพื่อก่อให้เกิดผลทางการปฏิบัติ (action) และเงื่อนไข (conditions) ของการดำเนินชีวิตที่ก่อให้เกิดสภาวะสุขภาพที่สมบูรณ์ การปฏิบัตินั้นอาจเป็นของบุคคล ชุมชน ผู้กำหนดนโยบาย นายจ้าง หรือกลุ่มบุคคลอื่น ๆ ซึ่งการปฏิบัติเหล่านั้นมีอิทธิพลต่อสุขภาพของบุคคล สังคม และชุมชน

เพนเดอร์ (Pender, 1996 : 34) กล่าวถึงความหมายของการส่งเสริมสุขภาพว่า หมายถึงกิจกรรมที่จัดขึ้นและส่งผลต่อการส่งเสริมสุขภาพของประชาชนที่มีสุขภาพที่ดี (well-being) และมีผลกระทบโดยตรงต่อการเพิ่มระดับความผาสุก เพื่อนำไปสู่การมีสุขภาพที่ดีของครอบครัว สังคม และชุมชน (Healthy People) โดยเน้นพฤติกรรมของประชาชนในการปฏิบัติเพื่อส่งเสริมสุขภาพที่ดี

การส่งเสริมสุขภาพในแนวคิดของกฎบัตรออตตาวา (Ottawa Charter for Health Promotion) (ลักขณา เตมศิริชัยกุล, 2540 : 32) กล่าวถึงการส่งเสริมสุขภาพว่า หมายถึงกระบวนการเพื่อให้ประชาชนเพิ่มความสามารถในการควบคุมและสร้างเสริมสุขภาพของตนเองให้ดีขึ้น เพื่อให้มีสุขภาพที่ดีทั้งร่างกาย จิตใจ และสังคม

เกษม นครเขตต์ (2536 : 18-20) ได้กล่าวถึงแนวคิดของการส่งเสริมสุขภาพ ว่า

1. เป็นการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตเพื่อป้องกันโรค (Changing Lifestyles for disease prevention) ทั้งนี้ เพื่อหลีกเลี่ยงปัจจัยเสี่ยงต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดโรค ซึ่งปัจจุบันสาเหตุของการเจ็บป่วยนั้นเปลี่ยนจากการติดโรคจากการติดเชื้อ (Infection Disease) มาเป็นโรคที่เกิดจากพฤติกรรมของบุคคลและสิ่งแวดล้อม

2. เป็นการปรับปรุงมาตรฐานการดำเนินชีวิต (Improvement of living standards) คือ เป็นการพัฒนาและส่งเสริมให้บุคคลมีความเป็นอยู่ที่สันติสุข มีที่อยู่อาศัย มีการศึกษา มีอาหารเพียงพอ มีรายได้ และมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ มีแหล่งทรัพยากรที่เพียงพอ มีความยุติธรรม

ในสังคม และมีความเสมอภาค สิ่งเหล่านี้เป็นกระบวนการจัดการทางสังคมที่บุคคลเป็นสมาชิกอยู่ และมีการพัฒนามาตรฐานการดำเนินชีวิต

หทัย ชิดานนท์ (2539 : 12) ให้ความหมายของการส่งเสริมสุขภาพว่า เป็นกระบวนการ ซึ่งทำให้ประชาชนสามารถควบคุมสุขภาพและทำให้สุขภาพดีขึ้น เพื่อบรรลุการมีสภาวะสุขสบาย ทั้งร่างกาย จิตใจ และสังคม

จากความหมายของการส่งเสริมสุขภาพที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า การส่งเสริมสุขภาพ หมายถึง กระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มุ่งพัฒนาทักษะการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลให้มีความสุข สามารถควบคุมปัจจัยที่ก่อให้เกิดโรค ตลอดจนเสริมสร้างสุขภาพของตนเอง ครอบครัว และชุมชนให้ดีขึ้น เพื่อนำไปสู่การมีสุขภาพที่ดีทั้งร่างกาย จิตใจ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของบุคคล ครอบครัว และชุมชนในการคิด ตัดสินใจกำหนดกิจกรรมส่งเสริมสุขภาพ และร่วมกันเพื่อเปลี่ยนแปลงปัจจัยทางสังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ เพื่อลดผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อสุขภาพ ก่อให้เกิดการมีสุขภาพดีทั้งร่างกาย จิตใจ สังคม และจิตวิญญาณ

ความเป็นมาของการส่งเสริมสุขภาพ

แนวความคิดของการส่งเสริมสุขภาพได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2521 ณ กรุงอัลมา อตา ประเทศสหภาพโซเวียตเซีย มีการประกาศใช้กลวิธีการสาธารณสุขมูลฐานมาใช้ในการจัดบริการสาธารณสุขเพื่อบรรลุเป้าหมายสุขภาพดีถ้วนหน้า โดยกำหนดนโยบายด้านสุขภาพ เน้นการดำเนินการที่อาศัยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้ คือ (ผ่องพักต์ ชูศรี, 2541 : 112-114)

1. การมีส่วนร่วมของชุมชน (Community participation)
2. ความร่วมมือของภาคต่างๆ ของสังคม (intersectoral linkage)
3. อยู่บนพื้นฐานการสาธารณสุขมูลฐาน (Primary Health Care, PHC)

จากแนวคิดดังกล่าว จึงมีการจัดประชุมเกี่ยวกับการส่งเสริมสุขภาพ 5 ครั้ง ได้แก่ ครั้งที่ 1 วันที่ 17-21 พฤศจิกายน 2528 ที่กรุงออตตาวา ประเทศแคนาดา ประชุมเรื่อง การส่งเสริมสุขภาพ : การเคลื่อนสู่การสาธารณสุขแนวใหม่ การประชุมครั้งนี้เกิดกฎบัตรออตตาวา (Ottawa Charter) เพื่อการส่งเสริมสุขภาพ ถือว่าเป็นการประกาศการส่งเสริมสุขภาพมิติใหม่เป็นครั้งแรก

ครั้งที่ 2 วันที่ 5-7 เมษายน 2531 ที่เมืองแอตลีเคด ประเทศออสเตรเลีย เรื่อง นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ เป็นกิจกรรมหนึ่งในกฎบัตรออตตาวา

ครั้งที่ 3 วันที่ 9-15 มิถุนายน 2534 ที่เมืองซัลต์สวาล์ ประเทศสวีเดน เรื่องสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อสุขภาพ

ครั้งที่ 4 วันที่ 21-25 กรกฎาคม 2540 ที่เมืองจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย เรื่องวิถีสุขภาพดี : บทบาทใหม่แห่งยุคของทุกคน (New Player for a New Era : Leading Health Promotion into 21st Century) เน้นการพัฒนากลยุทธ์ของกลุ่มประเทศที่กำลังพัฒนาเพื่อการมีสุขภาพดีในสถานการณ์ปัจจุบัน รวมทั้งกำหนดตัวชี้วัดด้านสุขภาพและทิศทางกลยุทธ์ที่เผชิญความท้าทายในศตวรรษที่ 21

ครั้งที่ 5 ที่เมืองเม็กซิโกซิตี ประเทศเม็กซิโก เรื่อง การส่งเสริมสุขภาพ : การลดช่องว่างของความไม่เสมอภาคทางด้านสุขภาพ (Health Promotion : Bridging the Equity Gap) และได้มีการลงนามในแถลงการณ์เม็กซิโกว่าด้วยเรื่อง การส่งเสริมสุขภาพ : จากแนวคิดสู่การปฏิบัติ (Mexico Ministerial Statement for the Promotion of Health : From Ideas to Action) เน้นการปฏิรูปสุขภาพ

ทิศทางการส่งเสริมสุขภาพเพื่อมุ่งสู่ศตวรรษที่ 21

การส่งเสริมที่มุ่งสู่ศตวรรษที่ 21 นั้น ถือว่าเป็นการก้าวสู่ศตวรรษใหม่ของการส่งเสริมสุขภาพ (New Era of Health Promotion) เป็นการสร้างบทบาท ค่านิยม และวัฒนธรรมใหม่ให้กับทุกคน เป็นการร่วมมือป้องกันและส่งเสริมสุขภาพทั้งส่วนบุคคล ครอบครัว และสังคม โดยการสร้างเสริมคนในสังคมให้มีจิตสำนึกร่วมกัน ตั้งแต่ระดับรากหญ้าหรือระดับปัจเจกชนได้มาเรียนรู้ แก้ไขปัญหา คิดค้นรูปแบบและวิธีการใหม่ ตลอดจนเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาสุขภาพหรือในลักษณะการเป็นหุ้นส่วนสุขภาพ (Partnership) มีการถักทอร้อยรัดและโยงใยเป็นเครือข่าย อันจะนำไปสู่การขยายอาณาบริเวณสาธารณะ (Public sphere) ให้มีความเข้มแข็ง กว้างไกลมากขึ้น นั่นคือ การสร้างประชาคมด้านสุขภาพไทย ภายใต้การมีส่วนร่วมของทุกคนในสังคมให้มากที่สุด นอกจากนี้ ต้องเพิ่มการลงทุนทางด้านสุขภาพและสังคมให้เพียงพอ สอดคล้องกับความต้องการของกลุ่มเป้าหมายต่าง ๆ อย่างแท้จริง เพิ่มความมั่นคงให้แก่โครงสร้างพื้นฐานด้านการส่งเสริมสุขภาพทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ ระดับนานาชาติ อันจะนำไปสู่พลังสำคัญในการขับเคลื่อน (civic movement) การพัฒนาสุขภาพของคนไทยให้ก้าวหน้าอย่างมั่นคง เข้มแข็ง และยั่งยืน

ประโยชน์ของการส่งเสริมสุขภาพ

การส่งเสริมสุขภาพสามารถพัฒนาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและสภาวะทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสุขภาพ อีกทั้งยังเป็นการปฏิบัติที่ช่วยให้บรรลุความเสมอภาคทางสุขภาพมากยิ่งขึ้น การส่งเสริมสุขภาพนั้นให้ผลตอบแทนด้านเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพ ดังนี้

1. ลดค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล โดยเฉพาะกลุ่มโรคที่สามารถป้องกันได้
2. ประชาชนจะหันมาส่งเสริมสุขภาพของตนเองมากขึ้น
3. ประชาชนคนไทยมีความรู้ ความเข้าใจด้านสุขภาพมากขึ้น มีทัศนคติที่เอื้อต่อการมีสุขภาพที่ดี
4. ชุมชน องค์กรชุมชน ประชาชนด้านสุขภาพเข้มแข็ง มีการกระจายตัวและสร้างเครือข่ายโยงใยทั่วประเทศ
5. อัตราการป่วยและตายด้วยโรคที่สามารถป้องกันได้ลดลง อันจะนำไปสู่การมีอายุยืนยาว และมีคุณภาพที่ดีขึ้น

จากแนวความคิดการส่งเสริมสุขภาพแนวใหม่และประโยชน์ของการส่งเสริมสุขภาพให้ผลตอบแทนต่อการลงทุนที่มากกว่าการรักษาพยาบาล การเปลี่ยนพฤติกรรมสาธารณสุข

กลยุทธ์และกิจกรรมการดำเนินงานเพื่อการส่งเสริมสุขภาพ

ในการประชุมนานาชาติด้านการส่งเสริมสุขภาพครั้งที่ 1 ที่กรุงฮานอย ประเทศเวียดนาม ได้ประกาศกลยุทธ์และการดำเนินงานเพื่อการส่งเสริมสุขภาพตามกฎบัตรฮานอย (ชูชัย สมितिไกร และเกษม นครเขตต์, 2542 : 1-3) โดยการปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมายสุขภาพดีถ้วนหน้าในปี 2543 มีเนื้อหาเกี่ยวกับกลยุทธ์และกิจกรรมการดำเนินงาน ดังนี้

1. การชี้นำสาธารณะ (Advocate) เป็นการให้ข้อมูลข่าวสารแก่สาธารณชนเพื่อการสร้างกระแสทางสังคม และสร้างแรงกดดันให้แก่ผู้มีอำนาจได้ตัดสินใจกำหนดนโยบายในเรื่องการสร้างสภาวะการดำรงชีวิตที่เป็นผลดีต่อสุขภาพและการบรรลุถึงวิถีชีวิตที่มีสุขภาพดี
2. การสร้างสมรรถนะ (Enable) เป็นการดำเนินการเพื่อให้ประชาชนได้ใช้ศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่เพื่อให้มีสุขภาพดี โดยกำหนดให้มีสิ่งแวดล้อมที่ส่งเสริมสุขภาพ ประชาชนได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างทั่วถึง มีทักษะในการดำเนินชีวิต และมีโอกาสที่จะเลือกทางเลือกที่มีคุณภาพเพื่อสุขภาพ ทั้งนี้ประชาชนจะต้องสามารถควบคุมสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้

3. การไกล่เกลี่ยประสาน (Mediate) เป็นสื่อกลางในการประสานงานระหว่างกลุ่ม / หน่วยงานต่าง ๆ ในสังคมทั้งภาครัฐและเอกชน ทั้งงานที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์และสาธารณสุข และหน่วยงานด้านเศรษฐกิจ สังคม และสื่อมวลชน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการมีสุขภาพที่ดีของประชาชน

นอกจากนี้ ในกฎบัตรออกตาวายังได้เสนอแนะว่า การดำเนินการเพื่อการส่งเสริมสุขภาพ (Health Promotion Actions) ควรจะต้องมีกิจกรรมที่สำคัญ ดังนี้

1. สร้างนโยบายสาธารณะที่เอื้อต่อสุขภาพ (Build Healthy Public Policy) การส่งเสริมสุขภาพนั้นไม่ใช่ความรับผิดชอบของหน่วยงานทางการแพทย์และสาธารณสุขเท่านั้น การมีนโยบายในระดับกระทรวงสาธารณสุขเท่านั้นจึงไม่เพียงพอจำเป็นต้องมีนโยบายสาธารณะที่ทุกหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนจะต้องมารับและมีการปฏิบัติอย่างเป็นจริง นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพจะเกี่ยวข้องกับกฎหมาย มาตรการทางเศรษฐกิจ การเงินการคลัง การเก็บภาษี รวมทั้งการจัดตั้งองค์กรที่แน่ชัดเพื่อรับผิดชอบ

2. การสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อสุขภาพ (Create Supportive Environment) การสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อสุขภาพนี้มีความหมาย 2 นัยยะ คือ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ในระดับชุมชน ระดับประเทศ และระดับโลก ทั้งนี้เนื่องจากสมดุลของธรรมชาติย่อมมีผลโดยตรงต่อการมีสุขภาพดีของมวลมนุษย์ และหมายถึงการจัดสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของการดำเนินชีวิต การทำงาน และการใช้เวลาโดยสร้างสังคมที่มีสุขภาพดี (Healthy society) การสร้างเมืองที่มีสุขภาพดี (Healthy city) การจัดที่ทำงานที่เอื้อต่อสุขภาพ (Healthy workplace) และการทำให้เป็นโรงเรียนเพื่อสุขภาพ (Healthy School) เป็นต้น

3. การเพิ่มความสามารถของชุมชน (Strengthen Community Action) คือ การสร้างพลังอำนาจให้แก่ชุมชน เพื่อให้ชุมชนสามารถควบคุมการปฏิบัติงาน และกำหนดเป้าหมายของชุมชนเองได้ หมายความว่า ชุมชนจะต้องได้รับข้อมูลข่าวสาร มีโอกาสในการเรียนรู้เกี่ยวกับสุขภาพ และการสนับสนุนทางการเงินอย่างเพียงพอและต่อเนื่อง

4. การปรับระบบบริการสุขภาพ (Develop Personal Skills) การส่งเสริมควรช่วยให้บุคคลและสังคมเกิดการพัฒนารู้จัก และทักษะในการดำรงชีวิต (Life Skills) เป็นทางเลือกหนึ่งสำหรับประชาชนที่จะควบคุมสุขภาพของตนเองและควบคุมสิ่งแวดล้อมซึ่งส่งผลต่อสุขภาพ

5. การปรับระบบบริการสุขภาพ (Reorient Health Services) ระบบบริการสาธารณสุขในปัจจุบันควรมีการปรับระบบให้มีกิจกรรมการส่งเสริมสุขภาพให้มากขึ้น มีการสื่อสารกับหน่วยงานภายนอกให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น หน่วยงานด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสังคม ด้านการเมือง และด้านเศรษฐกิจ นอกเหนือจากการให้บริการด้านการรักษาพยาบาล นอกจากนี้ยังต้องให้ความสนใจ

เกี่ยวกับการวิจัยเพื่อปรับเปลี่ยนระบบ และการฝึกอบรมเจ้าหน้าที่ให้มีแนวคิดเกี่ยวกับการส่งเสริมสุขภาพ

กลวิธีการดำเนินการส่งเสริมสุขภาพเน้นมิติทั้ง 4 ของงานส่งเสริมสุขภาพ (4 Dimensions of Health Promotion) มีดังนี้

1. มิติของการพัฒนาสุขภาพ (Health enhancement) แบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม
 - 1.1 แบ่งตามปัจจัยเสี่ยง ได้แก่ การสูบบุหรี่ การดื่มสุรา ความอ้วน การไม่ออกกำลังกาย การมีพฤติกรรมที่ไม่ปลอดภัย การไม่ตรวจสุขภาพเพื่อค้นหาโรคในระยะเริ่มแรก
 - 1.2 แบ่งตามการเกิดโรค ได้แก่ ปัญหาโรคหัวใจ ปัญหาสุขภาพจิต ปัญหาทันตสาธารณสุขและปัญหาโรคที่เกิดจากเพศสัมพันธ์
2. มิติของกลุ่มเป้าหมาย (Population Groups) ได้แก่ กลุ่มเด็ก กลุ่มเยาวชน กลุ่มผู้ชาย กลุ่มผู้หญิง กลุ่มคนพิการ และกลุ่มผู้สูงอายุ
3. มิติของพื้นที่เป้าหมาย (Key Settings) การดำเนินงานส่งเสริมสุขภาพอาจเริ่มต้นจากครอบครัว โรงเรียน สถานที่ทำงาน ชุมชน เขตเมืองหรือให้การสนับสนุนการศึกษา และศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ
4. มิติของกลยุทธ์ในการส่งเสริมสุขภาพ (Strategies) ได้แก่ การจัดกิจกรรมการให้สุศึกษา การให้ข้อมูลข่าวสารแก่สาธารณชน การตลาดเชิงสังคม (Social marketing) การสร้างกระแสทางสังคมเพื่อให้ผู้มีอำนาจตัดสินใจกำหนดนโยบาย (Advocacy) การรวมตัวกันเป็นองค์กรเพื่อเคลื่อนไหวทางสังคม การสร้างเครือข่าย (Coalition Building & Networking) การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง (Community Development) การมีสถานบริการที่มีกิจกรรมการป้องกันโรค (Preventive Health Service) มีการพัฒนานโยบายสาธารณะ (Public Policy Development) การออกกฎหมายและระเบียบต่าง ๆ (Legislation & Regulation) การใช้นโยบายการเงินการคลัง (Fiscal Policy) เช่น การเพิ่มภาษีบุหรี่ การนำเงินส่วนหนึ่งมาจากภาษีบุหรี่เพื่อจัดตั้งเป็นกองทุนสุขภาพ เป็นต้น

สรุปได้ว่า ในการดำเนินการส่งเสริมสุขภาพนั้นเน้นที่การให้ข้อมูลข่าวสารแก่สาธารณชน การใช้ศักยภาพของปัจเจกบุคคลในการดำเนินวิถีชีวิตและเลือกทางเลือกที่มีคุณภาพเพื่อสุขภาพ และการประสานงานระหว่างกลุ่ม/หน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนเพื่อให้ประชาชนมีสุขภาพที่ดี มีความสามารถในการกระบวนการศึกษาที่สอดคล้องกันกับท้องถิ่น เช่น การพัฒนาทักษะ และความสามารถในการตัดสินใจปรับเปลี่ยนพฤติกรรมสุขภาพและเพื่อให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วม โดยมีภาคีด้านสุขภาพและการพัฒนาสังคมเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยมีกิจกรรมที่สำคัญ 5 ประการดังนี้

1. การสร้างนโยบายสาธารณะที่เอื้อต่อสุขภาพ
2. การสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อสุขภาพ
3. การเพิ่มขีดความสามารถของชุมชน
4. การพัฒนาทักษะส่วนบุคคล
5. การปรับระบบบริการสุขภาพ

แนวคิดและความหมายเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมมีความสำคัญในการที่จะช่วยให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ที่ได้รับจากการพัฒนา แต่ในเนื้อหาของการมีส่วนร่วมนั้นจะไม่ตรงกัน เนื่องจากการให้ความหมายและแนวคิดของการพัฒนานั้นมีความแตกต่างกันไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทของแต่ละท้องถิ่น สภาพสังคม เศรษฐกิจ และการปกครองของท้องถิ่นนั้น ๆ

แนวคิดและความหมายของการมีส่วนร่วม (Participation)

การมีส่วนร่วมได้มีนักวิชาการ นักพัฒนา และผู้รู้ให้แนวคิด ความหมายไว้หลากหลาย ดังนี้

องค์การอนามัยโลก (WHO, 1991 อ้างในพงษ์พิสุทธิ์ จงอุดสุข, มปป. : 2) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมเป็น 3 แนวทาง คือ

1. การมีส่วนร่วมในการเป็นผู้ให้การสนับสนุนทรัพยากร (participation as contribution) เป็นการสนับสนุนด้านแรงงาน (labour) เงินทุน (cash) หรือวัสดุ (material)
2. การมีส่วนร่วมในการจัดองค์กร (participation as organization) เช่น การจัดให้มีโครงสร้างที่สนับสนุนการมีส่วนร่วม
3. การมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นการคืนอำนาจให้ประชาชน (participation as empowerment)

ไบรอัน และไวท์ (Bryant & White, 1982 อ้างในชินรัตน์ สมสืบ, 2539 : 21-22) ได้แบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น 3 ประการ คือ

1. การมีส่วนร่วมในแนวระดับ (Longitudinal Forms of Participation) เป็นการมีส่วนร่วมในความที่จะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจนโยบายต่าง ๆ หรือการเข้าร่วมเป็นสมาชิกทางการ

เมืองหรือพฤติกรรมทางการเมือง เช่น การเลือกตั้ง การรณรงค์หาเสียง กิจกรรมผลประโยชน์ การแนะนำชักชวน เป็นต้น

2. การมีส่วนร่วมในแนวตั้ง (Vertical Forms of Participation) เป็นการที่ประชาชนมีความสัมพันธ์ในเรื่องต่าง ๆ กับผู้นำและเจ้าหน้าที่ เพื่อได้รับผลประโยชน์จากกันและกัน (Mutually benefit) เช่น กลไกทางการเมือง

3. การมีส่วนร่วมในการบริหาร (Participation in Administrative Process) เป็นการมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่กลุ่มผลประโยชน์กำหนดการตัดสินใจในการบริหาร หรือการแลกเปลี่ยนระหว่างนายบ่าวอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่การเข้าไปมีส่วนร่วมมากกว่า 2 แบบข้างต้น เช่น การตัดสินใจยอมรับเทคโนโลยีใหม่ การวางแผนการตลาด การเข้าร่วมฝึกอบรม เป็นต้น

Supreera Laddachayaporn และ Aree Laddachayaporn (1999 : 11) กล่าวถึงความหมาย การมีส่วนร่วมว่า เป็นการที่จะให้ประชาชนมีสิทธิและหน้าที่ที่จะเข้าร่วมในการแก้ไข ปัญหาของชุมชน โดยให้ประชาชนเป็นผู้มีความคิดริเริ่ม มุ่งใช้ความพยายามและความเป็นตัวเอง ที่เข้าดำเนินการ ตลอดจนควบคุมทรัพยากรและระเบียบในสถาบันต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน อีกทั้งยังเป็นการแสดงถึงความหมายที่บอกถึงสภาพการมีส่วนร่วมที่เน้นให้กลุ่มดำเนินการ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญที่จะให้การมีส่วนร่วมนั้นเป็นการปฏิบัติอย่างแข็งขัน มิใช่เป็นไปอย่างเฉยเมย หรือมีส่วนร่วมเป็นพิธีเท่านั้น

ชินรัตน์ สมสืบ (2539 : 25-26) กล่าวถึงแนวคิดของการมีส่วนร่วมว่า ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมเป็นสิทธิ (right) และเป็นเอกสิทธิ์ (Privilege) ในฐานะสิทธิจะต้องได้รับการเคารพและให้เกียรติ ในฐานะสิทธิต้องไม่ถูกบังคับ (enforce) และครอบงำ (manipulate) ทั้งสองประการนี้ต้องเกิดจากบรรยากาศที่เป็นประชาธิปไตย ไม่มีใครจะเป็นหุ่นเชิดในกระบวนการของการมีส่วนร่วมของประชาชน

2. การมีส่วนร่วมเป็นการทำงานเป็นกลุ่ม เป็นผลรวมของข้อผูกพันจากคนแต่ละคน บนพื้นฐานความเชื่อว่าโครงการเป็นของพวกเขา เพื่อพวกเขา และโดยพวกเขา ที่แสดงออกมาในรูปของพฤติกรรมร่วม เป็นการแสดงพฤติกรรมของผลประโยชน์ร่วม ดังนั้น การเรียนรู้จะเกิดขึ้น ประชาชนสามารถเรียนรู้ได้ ถูกสอนและถูกแนะนำ แต่ก็ไม่ได้เพื่อผลประโยชน์ของคนอื่น

จากแนวคิดและความหมายของการมีส่วนร่วมที่มีความหลากหลาย สรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมนั้น หมายถึง สิทธิและหน้าที่ของประชาชนในการเข้าร่วมกิจกรรมแก้ไขปัญหาของชุมชนในทุกขั้นตอนตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งสิ้นสุด โดยที่พวกเขาจะเป็น ผู้ริเริ่มตั้งแต่การค้นหาปัญหา คิด ตัดสินใจเลือกวิธีดำเนินการแก้ไขปัญหาจนสิ้นสุดกิจกรรม ตลอดจนให้การสนับสนุน

จัดสรร และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อการผลิต ติดตามและประเมินผล ซึ่งในการเข้ามามีส่วนร่วมนั้นกระทำทั้งในแนวดิ่ง แนวนราบ และแนวโค้ง

จุดประสงค์ของการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมนั้นมีจุดประสงค์เพื่อ

1. เพื่อเสริมสร้างชุมชน (to empower people) โดยการให้ประชาชนซึ่งได้รับผลกระทบจากกิจกรรม มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ซึ่งจะนำไปสู่การแบ่งปันทรัพยากรและอำนาจที่เป็นธรรมมากขึ้น
2. เพื่อพัฒนาศักยภาพของกลุ่มผู้ที่ได้ประโยชน์ (to build beneficiary capacity) โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ การควบคุมกำกับการมีส่วนร่วมจะเสริมสร้างให้ประชาชนตรวจสอบปัญหาด้วยตนเอง และคิดถึงการแก้ไขปัญหาเชิงสร้างสรรค์ ประชาชนมีความรู้สึกรู้ว่าสามารถควบคุมปัจจัยที่มีผลต่อสุขภาพด้วยตนเองได้
3. เพื่อเพิ่มพูนประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการดำเนินงาน เนื่องจากการดำเนินงานสามารถขยายความครอบคลุม กระตุ้นให้มีการบริหารมากขึ้น มีการดำเนินงานได้รวดเร็วตรงกับความต้องการของประชาชน และมีโอกาสได้ใช้องค์ความรู้ในระดับท้องถิ่นมากขึ้น
4. เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการดำเนินกิจกรรม เนื่องจากประชาชนสามารถช่วยงานได้ในลักษณะต่าง ๆ คือ แรงงานหรือวัสดุบางชนิดที่มีอยู่ในชุมชน

อย่างไรก็ตาม ในการดำเนินการเพื่อให้ประชาชนมีสุขภาพที่ดี คือ การพัฒนาที่จะนำไปสู่การเพิ่มศักยภาพของชุมชนในการพึ่งพาตนเอง โดยการระดมทรัพยากรและกระจายอำนาจ การตัดสินใจเพื่อให้เกิดการพัฒนาทักษะพื้นฐานของชีวิตในการแก้ปัญหาของตนเอง

แนวคิด ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน และการมีส่วนร่วมของชุมชน

1. แนวคิดและความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน (Popular Participation) การมีส่วนร่วมของประชาชนนับได้ว่าเป็นหัวใจที่สำคัญของการดำเนินงานในชุมชน ทั้งนี้เพราะการมีส่วนร่วมนั้นก่อให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ที่ได้รับจากการดำเนินงาน แต่ในเนื้อหาหรือความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้นยังมีความเห็นที่ยังไม่ตรงกัน ดังจะเห็นได้จากการอธิบายความหมาย แนวคิดของการมีส่วนร่วมไว้แตกต่างกันดังนี้

วิลเลียม เออร์วิน (William Erwin อ้างในสุรัสวดี หุ่นพยนต์, 2528 : 9) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าเป็นกระบวนการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องในการดำเนินการพัฒนา ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ แก้ไขปัญหาของตนเอง เน้นการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องอย่างแท้จริงของประชาชน ให้ความสำคัญสร้างสรรค์ และความชำนาญของประชาชน แก้ไขปัญหา ร่วมกัน มีการใช้ทรัพยากรที่เหมาะสมและสนับสนุน ติดตามผลการปฏิบัติขององค์กรและเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง

ไพรัตน์ เจริญมิตร (2531 : 84) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า หมายถึง การเข้าร่วมสมทบแรงงาน วัสดุ เช่น ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมกันทำ แต่การมีส่วนร่วมในปัจจุบันและอนาคตจะเน้นการมีส่วนร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมทำ และร่วมบำรุงรักษามากกว่า การมีส่วนร่วมในรูปแบบอื่น ๆ

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531 : 29-31) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น จะต้องมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการดำเนินกิจกรรม ได้แก่ การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน การวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา การจัดลำดับความสำคัญของปัญหา การเลือกวิธีการวางแผน ในการแก้ปัญหา การดำเนินการตามแผน และการติดตามและประเมินผล

สุภาภรณ์ จันทวานิช (2537 : 51) กล่าวถึง การมีส่วนร่วมว่า หมายถึง การที่บุคคลยอมให้ความร่วมมือ และยอมเป็นส่วนประกอบของโครงสร้างสังคมในส่วนที่เกี่ยวกับกิจกรรมนั้น การที่บุคคลยอมเข้าไปเกี่ยวข้องและยอมมีผลได้ผลเสียในกิจกรรมยอมหมายความว่า บุคคลนั้นยอมรับในความสัมพันธ์กับผู้เข้าร่วมกิจกรรมคนอื่น และพร้อมที่จะเป็นพวกเดียวกันกับบุคคลนั้นในเหตุการณ์นั้น

2. แนวคิดและความหมายของการมีส่วนร่วมของชุมชน (Community Participation)
การมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นกิจกรรมพื้นฐานในการพัฒนาด้านต่าง ๆ โดยเชื่อว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นทางเลือกหนึ่งที่จะช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชน และมีการศึกษาในเรื่องนี้ก็ยังไม่สามารถทำให้ประชาชนพึ่งตนเองได้ และชุมชนก็ไม่มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง การมีส่วนร่วมในชุมชนนั้นเป็นการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ มีนักวิชาการให้ความสนใจและความสำคัญในเรื่องนี้ ได้พยายามเสนอแนวคิดของการมีส่วนร่วมอยู่เสมอ สำหรับการมีส่วนร่วมในชุมชนนั้น มีนักวิชาการได้เสนอแนวคิดและความหมายไว้ดังต่อไปนี้

ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์ (2531 : 25-27) ให้ความหมายว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น เป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการตั้งแต่เริ่มแรกจนกระทั่งจบโครงการ คือ เริ่มตั้งแต่ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและความต้องการ ร่วมคิด และหาวิธีแก้ปัญหาหรือสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ร่วมวางแผนนโยบาย แผนงาน หรือโครงการ ร่วมตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่

อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชน ร่วมปฏิบัติตามนโยบายหรือแผนงานให้บรรลุผลตามที่กำหนดไว้ รวมถึงการควบคุมติดตาม และประเมินผล

อกิน รพีพัฒน์ (2531 : 49-50) ได้เสนอแนวคิดถึงลักษณะของการเข้ามาส่วนร่วมที่นำมาพิจารณาได้ 2 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะการเข้าร่วมกิจกรรมของประชาชน / ชุมชน ด้านต่าง ๆ ได้แก่
 - 1.1 การค้นหาปัญหา จัดลำดับของปัญหา และสาเหตุของปัญหา
 - 1.2 หาแนวทางการแก้ไขปัญห และดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ไขปัญหานั้น
 - 1.3 ประเมินผลการพัฒนา
2. ลักษณะเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมว่า การที่ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน เพราะเงื่อนไขเหล่านี้หรือไม่

- 2.1 เกรงใจ ถูกบังคับ หรือมีสิ่งจูงใจเฉพาะหน้า
- 2.2 เข้าใจ และยอมรับวัตถุประสงค์ของการพัฒนานั้น
- 2.3 เห็นว่ากิจกรรมนั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์ระยะยาวแก่ประชาชนเองและชุมชน

ยงยุทธ เปลียนผดุง (2539) กล่าวถึง การมีส่วนร่วมของชุมชน ว่าเป็นกระบวนการที่ประชาชนเกิดความตระหนักในการรับรู้สภาพและปัญหาที่แท้จริงของตนเองแล้ว ก่อให้เกิดผลต่อเนื่องเป็นสำนึกรับผิดชอบที่จะร่วมมือกันวางแผนดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยตนเอง ภายใต้งาน ทรัพยากร และวัสดุที่มีอยู่ในชุมชนนั้น ๆ ศักดิ์ศรี (ความเป็นมนุษย์) และความสามารถที่จะพัฒนาตนเองของประชาชนนั้น หมายความว่า จะต้องพยายามทำให้ชุมชนใช้ความรู้ ประสบการณ์ทั้งส่วนตัวและส่วนรวมเข้าร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างเต็มที่ ในลักษณะที่ประชาชนรู้สึกเต็มใจและรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของแรงผลักดันเพื่อพัฒนาในชุมชนของตนเอง

อย่างไรก็ตาม การที่ประชาชนเจ้าของปัญหามีโอกาสได้คิด ได้ทำ หรือจัดการกับปัญหาของตนเองนั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากทุก ๆ ฝ่ายมาส่งเสริม สนับสนุนในลักษณะพหุภาคี ซึ่งแต่ละฝ่ายมีบทบาทที่แตกต่างกันไปตามหน้าที่ของตนเอง ผลจากการมีส่วนร่วมของประชาชนดังกล่าวนี้อาจทำให้ประชาชนเข้มแข็งซึ่งเป็นการสร้างทุนทางสังคม ซึ่งได้แก่ ความรู้ ความสามารถ ความเอื้ออาทร ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ในชุมชนให้เกิดขึ้น ก่อให้เกิดเครือข่ายชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ จะทำให้ชุมชนมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาของตนเองมากขึ้น และพึ่งตนเองได้ในระยะยาว

สรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนและชุมชน เป็นกระบวนการที่ชุมชนและประชาชนรับรู้สภาพและปัญหาของตนเองร่วมมือกันในการดำเนินกิจกรรมตั้งแต่เริ่มต้น จนกระทั่ง

สิ้นสุดการดำเนินกิจกรรม และร่วมกันพัฒนาขีดความสามารถในการจัดสรร ควบคุม กระจาย ทรัพยากร ตลอดจนปัจจัยการผลิตที่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีพทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม เป็นการสร้างต้นทุนทางสังคมอันจะนำไปสู่การเป็นเครือข่ายชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง และพึ่งตนเองได้อย่างต่อเนื่องและยั่งยืน

ลักษณะรูปแบบการมีส่วนร่วม

ลักษณะและรูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนและชุมชน มีนักวิชาการให้แนวคิดไว้ ดังต่อไปนี้

ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์ (2531 : 26-27) กล่าวอธิบายถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมของประชาชน 2 ลักษณะ คือ

1. **การมีส่วนร่วมที่แท้จริง** เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมใน โครงการตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งจบโครงการ เริ่มตั้งแต่ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหา และความต้องการ การร่วมคิดและหาวิธีการแก้ปัญหา หรือสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ร่วมวางแผนนโยบาย แผนงาน หรือโครงการ ร่วมตัดสินใจ และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ร่วมปฏิบัติตามนโยบายหรือแผนงานให้บรรลุผลตามที่กำหนดไว้ และร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผล

2. **การมีส่วนร่วมที่ไม่แท้จริง** เป็นการมีส่วนร่วมเพียงบางส่วน โดยเฉพาะส่วนร่วม ในการปฏิบัติตามโครงการที่ได้กำหนดไว้แล้ว

นอร์แมน อัปฮอฟท์ (Norman Uphoff อ้างในชูเกียรติ ธีสุวรรณ, 2534 : 77-78) กล่าวถึงลักษณะของการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน มีดังนี้

1. **พื้นฐานของการเข้าร่วม** ลักษณะที่เข้ามามีส่วนร่วมจากแรงจูงใจภายในจะเป็น แรงทุน หรือชี้ช่วยให้ประชาชนมีความกระตือรือร้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วม ส่วนการมีส่วนร่วมที่ มาจากปัจจัยภายนอกนั้นอาศัยอำนาจบารมีหรือแรงบีบบังคับจากผู้มีอำนาจ ความเกรงใจ หรืออิทธิพล ของผู้มีอำนาจจากชุมชนเองถึงจะสามารถกระทำได้สำเร็จ แต่ก็ไม่มีผลผูกพันทางจิตใจ ความ ยั่งยืนต่อเนื่องของกิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ ก็จะลดลง

3. **รูปแบบของการเข้าร่วมกิจกรรม** การเข้าร่วมของประชาชนนั้นเป็นเข้าร่วมโดย ผ่านองค์กรจัดตั้งของประชาชนเอง โดยเฉพาะกิจกรรมที่คำนึงถึงผลประโยชน์ที่ได้รับของประชาชน สำหรับการเข้าร่วม

4. กิจกรรมโดยผ่านตัวแทนกลุ่ม เช่น กรรมการหมู่บ้าน การเข้าร่วมของประชาชน จะอยู่ในลักษณะผู้ให้การสนับสนุนและให้ความร่วมมือ

5. ขอบเขตของการมีส่วนร่วม เป็นช่วงเวลาของการมีส่วนร่วม การใช้เวลาเข้าร่วม ในกิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ จะใช้เวลามากหรือน้อยแตกต่างกัน ความถี่ห่าง จำนวนครั้งที่เข้าร่วม ความสม่ำเสมอและฤดูกาลที่เหมาะสม ช่วงเวลาที่ใช้ในกิจกรรมแต่ละครั้ง

6. ผลของการเข้าร่วม ลักษณะของการเข้าร่วมของประชาชนทำให้เกิดการรวมพลังที่จะสร้างอำนาจต่อรองให้ชุมชนมีศักยภาพ เป็นตัวของตัวเอง สร้างปฏิสัมพันธ์อันดี มีความสามัคคีในสมาชิกของชุมชน

ยงยุทธ เปลียนผดุง (2539) กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมของชุมชน มีดังต่อไปนี้

1. มีการเข้าร่วมกิจกรรม ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมเนื่องจากว่าเป็นกิจกรรมที่ก่อประโยชน์ระยะยาวให้กับตนเองและชุมชน โดยไม่มีการบังคับ

2. มีโอกาสของการเข้าร่วมกิจกรรมโดยประชาชนเป็นผู้ริเริ่มกระทำทุกอย่าง ตั้งแต่ค้นหาปัญหาสาเหตุของปัญหา ตลอดจนหาแนวทางการแก้ไข ตัดสินใจเลือกแนวทางปฏิบัติ ซึ่งเกี่ยวกับจิตใจและอารมณ์ของบุคคลในสถานการณ์กลุ่ม อันมีผลทำให้เกิดความรู้สึกร่วมรับผิดชอบ ตามขีดความสามารถในการพึ่งตนเอง จากความรู้สึกต้องการมีส่วนร่วมในการพัฒนาทุกขั้นตอน

นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงความสำเร็จของกลุ่มบุคคลที่เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะการมีส่วนร่วมทำให้เกิดความขัดแย้งทางความคิด ซึ่งเป็นปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องอันเป็นอุปสรรคไปสู่การขัดขวางการมีส่วนร่วม ได้แก่

1. ชุมชนมีความแตกต่างของความเชื่อ วัฒนธรรม ความสนใจ และความแตกต่างกันในประเด็นอื่น

2. ขาดองค์ความรู้พื้นฐานของชุมชนที่จะรวมกลุ่มชนชั้นต่าง ๆ เหล่านั้น

3. มีประชาชนหนาแน่นหรือกระจุกกระจาย

4. ประชาชนไม่ให้ความสนใจกิจกรรมที่ไม่ได้มีส่วนร่วมในการวางแผน และตัดสินใจ

5. ขาดผู้นำที่มีความสามารถ และขาดการมีส่วนร่วมกันระหว่างองค์กรชุมชนและองค์กรของรัฐ

6. ประชาชนคุ้นเคยกับการเป็นผู้รับมากกว่าเป็นผู้ร่วมตัดสินใจ

7. บุคคลในชุมชนไม่ยอมรับปัญหาของชุมชนที่บุคคลภายนอกชุมชนเป็นผู้ชี้ให้เห็น

WHO/UNICEF (1978 : 41-49 อ้างในปาริชาติ วลัยเสถียร และคนอื่นๆ, 2543 : 141)

เสนอรูปแบบของการมีส่วนร่วมไว้ 4 ขั้นตอน คือ

1. การวางแผน ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา จัดลำดับความสำคัญ ตั้งเป้าหมาย กำหนดการใช้ทรัพยากร กำหนดวิธีการติดตามประเมินผล ซึ่งทั้งหมดนี้ต้องตัดสินใจด้วยตัวเอง

2. การดำเนินกิจกรรม ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม บริหารการใช้ทรัพยากร มีความรับผิดชอบในการจัดสรร ควบคุมทางการเงิน

3. การใช้ประโยชน์ โดยประชาชนต้องมีความสามารถในการนำกิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

4. การได้รับประโยชน์ โดยประชาชนต้องได้รับการแจกจ่ายผลประโยชน์จากชุมชนในพื้นที่เท่าเทียมกัน

โคเฮน และอัปฮอฟฟ์ (Cohen & Uphoff อ้างในจิรายุ ทองเขื่อน, 2537 : 11) ได้แบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 รูปแบบ คือ

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือ ริเริ่ม ตัดสินใจ ดำเนินการตัดสินใจ และตัดสินใจปฏิบัติงาน

2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากร การบริหาร และการประสานขอความร่วมมือ

3. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ด้านวัตถุ สังคม และส่วนบุคคล

4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

องค์การสหประชาชาติ (United nation, Department of International Economics and Affair) ได้รวบรวมรูปแบบการมีส่วนร่วมไว้ 3 รูปแบบ คือ

1. การมีส่วนร่วมแบบเป็นไปเอง (Spontaneous) เป็นการมีส่วนร่วมโดยอาสาสมัครหรือรวมตัวกันขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาของตนเอง เป็นการกระทำที่ไม่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกซึ่งเป็นรูปแบบที่เป็นเป้าหมาย

2. การมีส่วนร่วมแบบชักนำ (Included) เป็นการเข้าร่วมโดยความต้องการเห็นชอบหรือการสนับสนุนโดยรัฐบาล รูปแบบนี้เป็นลักษณะทั่วไปของประเทศกำลังพัฒนา

3. การมีส่วนร่วมแบบบังคับ (Corecieved) เป็นผู้มีส่วนร่วมภายใต้การดำเนินการตามนโยบายของรัฐบาล ภายใต้การจัดการของเจ้าหน้าที่รัฐบาล หรือการบังคับโดยตรง รูปแบบนี้ผู้กระทำจะได้ผลทันทีแต่จะไม่ได้ผลในระยะยาว ผลเสียที่เกิดขึ้น ก็คือ การไม่ได้รับการสนับสนุนจากประชาชนอีก

จากการศึกษาของจินตนา ทองรอด (2529 : 97 อ้างในปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543 : 145) โดยศึกษาการมีส่วนร่วมของโครงการข้าวหน้าน้ำฝนในเกษตรล้าหลังของชาวนา : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านหนองเส้า ตำบลแม่ป่า ถึงอำเภอพญาเม็งราย จังหวัดเชียงราย พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ซึ่งสามารถจัดลำดับจากมากไปหาน้อยได้ ดังนี้

1. ร่วมสละเงิน
2. ร่วมสละแรงงาน
3. ร่วมในการประชุม
4. ร่วมสละวัสดุ อุปกรณ์
5. ร่วมในการวางแผน
6. ร่วมแสดงความคิดเห็น
7. ร่วมชักชวนชาวบ้าน
8. ร่วมรับผิดชอบ หรือควบคุมดำเนินการ
9. ร่วมติดตามผลการดำเนินงาน

กล่าวโดยสรุปลักษณะรูปแบบการมีส่วนร่วม มีดังนี้

1. โอกาสของการเข้าร่วมกิจกรรม การมีโอกาสดำเนินกิจกรรมตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งสิ้นสุดโครงการหรือกิจกรรม ซึ่งเกิดจากความรู้สึกต้องการมีส่วนร่วมในการพัฒนาทุกขั้นตอน
2. รูปแบบของการเข้าร่วม เป็นการเข้าร่วมโดยสมัครใจ การสนับสนุนขึ้นเเนาะจากบุคคลอื่น หรือการถูกบังคับให้เข้าร่วม
3. เวลา การเข้าร่วมกิจกรรม/โครงการขึ้นอยู่กับระยะเวลาที่เข้าร่วม ความถี่ห่าง จำนวนครั้ง ความสม่ำเสมอ และฤดูกาลที่เหมาะสม
4. ประโยชน์ที่ได้รับ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว
5. การสนับสนุนทรัพยากร ได้แก่ เงิน วัสดุ อุปกรณ์ แรงงาน หรือการร่วมทำกิจกรรม
6. ปัจจัยพื้นฐานของการมีส่วนร่วม ทั้งปัจจัยภายในบุคคล หรือปัจจัยภายนอกตัวบุคคลที่เป็นตัวผลักดันให้บุคคลในครอบครัวและชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม

ขั้นตอนการมีส่วนร่วม

ลักษณะและขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชน มีรายละเอียดดังนี้

ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ (2536 : 158-159) อธิบายขั้นตอนของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา สาเหตุของปัญหา และร่วมในการตัดสินใจ ในขั้นตอนนี้มีความสำคัญ หากบุคคลในชุมชนยังไม่เข้าใจปัญหาและสาเหตุของตนเองเสียแล้ว การจัดกิจกรรมเพื่อการเรียนรู้ต่าง ๆ ก็ไม่อาจเอื้อประโยชน์ต่อบุคคลในชุมชนนั้นได้ บุคคลในชุมชนจะขาดความเข้าใจและมองไม่เห็นความสำคัญของกิจกรรมนั้น บุคคลในชุมชนจะเป็นผู้รู้จักปัญหาของตนเองมากที่สุด ดังนั้น บุคคลในชุมชนจึงต้องเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อเรียนรู้ปัญหา และวิเคราะห์ปัญหาด้วยตัวเอง ทั้งการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมเพื่อจะนำไปสู่การหาแนวทางในการแก้ปัญหาต่อไป

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผน ดำเนินกิจกรรม และแสวงหาแหล่งทรัพยากร หรือความช่วยเหลือเพื่อนำมาสนับสนุนกิจกรรมให้เป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้ นอกจากนี้ ยังจะต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดทางเลือกในการแก้ปัญหาาร่วมกัน ในการแก้ปัญหานั้นอาจทำได้หลายวิธี เช่น การคำปรึกษาจากผู้มีประสบการณ์ ผู้นำที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ จนกระทั่งบุคคลนั้นสามารถตัดสินใจว่าจะเลือกวิธีใดในการแก้ไขปัญหของตนเอง และชุมชนที่กำลังเผชิญอยู่

3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน ในขั้นตอนนี้จะทำให้บุคคลและชุมชนจะได้เรียนรู้วิธีดำเนินงานอย่างใกล้ชิด สามารถดำเนินกิจกรรมนั้นด้วยตนเอง และร่วมรับประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินกิจกรรมนั้น ซึ่งในขั้นตอนนี้จะทำให้บุคคลเกิดความรู้สึกมีส่วนร่วมที่แท้จริงและมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ

4. การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล ทั้งนี้เพื่อให้บุคคลและชุมชนได้ตระหนักว่า กิจกรรมที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานทั้งหมดนั้นดีหรือไม่เพียงใด และได้พิจารณาว่าจะดำเนินกิจกรรมนั้นต่อไปอย่างไร ทำให้เกิดการเรียนรู้และเห็นประโยชน์ของการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งจะทำให้มีโอกาสประสบผลสำเร็จและเป็นไปตามเป้าหมายที่ได้วางไว้ได้

สอดคล้องกับการศึกษาของบัณฑิต อ่อนคำ และทศพล กฤตยพิสิฐ, 2537 : 13 อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคนอื่น ๆ, 2543 : 10) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมตามขั้นตอนในการพัฒนาซึ่งเป็นการวัดเชิงคุณภาพ 5 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีส่วนร่วมในขั้นที่ประชาชนร่วมค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา ในชุมชนตลอดจนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ กำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนร่วมในการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา หรือความต้องการของชุมชนด้วย

ขั้นตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและวัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงาน ตลอดจนกำหนดทรัพยากรและแหล่งทรัพยากรที่จะใช้

ขั้นตอนที่ 3 ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับประโยชน์จากการพัฒนา หรือยอมรับผล ประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงานทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจ

ขั้นตอนที่ 4 ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับประโยชน์จากการพัฒนา หรือยอมรับผล ประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงานทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

ขั้นตอนที่ 5 ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินว่า การดำเนินงานหรือการพัฒนาที่ได้กระทำนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือไม่ อาจเป็นการประเมินผลความก้าวหน้าเป็นระยะ ๆ (Formative Evaluation) หรือการประเมินผลสรุปรวบยอด (Summative Evaluation)

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับลักษณะและขั้นตอนการมีส่วนร่วม สรุปได้ว่าลักษณะและขั้นตอนการมีส่วนร่วมนั้นมี 5 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการศึกษาสภาพชุมชน ค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหา รวมถึงการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางการแก้ไข
2. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision Making) ในการดำเนินกิจกรรม เพื่อแก้ไขปัญห
3. การมีส่วนร่วมในการดำเนินการหรือปฏิบัติการ (Implementation) โดย การสนับสนุนด้านทรัพยากร การบริหารงาน และการประสานงานกับหน่วยงานอื่น ๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน
4. การมีส่วนร่วมในการรับประโยชน์ (Benefit) เป็นการนำเอากิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งด้านวัตถุ และจิตใจ โดยอยู่บนรากฐานของความเท่าเทียมกันของบุคคลและสังคม
5. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล (Evaluation) เพื่อที่จะแก้ไขปัญห ีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้ทันที

หากประชาชนได้เข้าร่วมกิจกรรมในขั้นตอนทั้ง 5 ขั้นตอนแล้ว จะส่งผลของการดำเนิน กิจกรรมที่มีความยั่งยืนมากกว่า เพราะประชาชนจะเกิดความรู้ มีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อสภาพ การณ์ที่เกิดขึ้นและนำความรู้ ความเข้าใจดังกล่าวสู่กระบวนการคิด วิเคราะห์ผลได้ผลเสียของการ ตัดสินใจกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ผลของการดำเนินกิจกรรมจะปรากฏเป็นอย่างไรก็สืบเนื่องจาก

การตัดสินใจของประชาชนเอง หากไม่บรรลุตามที่คาดหวังก็สามารถแสวงหาแนวทางแก้ไขใหม่ได้เพราะได้รู้และร่วมคิดมาตั้งแต่ต้น

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้แนวคิดการมีส่วนร่วมของโคเฮนและอัปฮอฟฟ์ (Cohen & Uphoff) มาใช้ในการวิจัย โดยแบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงาน การมีส่วนร่วมในการรับประโยชน์ และการมีส่วนร่วมในการประเมินผล

ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน

ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน มีผู้ให้ความคิดเห็น ดังนี้

วิลเลียม คับบลิว รีคเคอร์ (William W. Reeder อ้างในอรอนงค์ ธรรมกุล, 2539 และ วีรวรรณ สีเขียว, 2542 : 17) ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ ดังนี้

1. การเลือกแบบวิธีการปฏิบัติที่สอดคล้องและคล้ายคลึงกับความเชื่อพื้นฐานของตนเอง
2. มาตรฐานคุณค่าการปฏิบัติในลักษณะที่สอดคล้องกับมาตรฐานของตัวเอง
3. เป้าหมายการที่บุคคลและกลุ่มคนจะส่งเสริมปกป้องและรักษาเป้าหมายของตนเอง
4. ประสบการณ์ที่ผิดปกติธรรมดา พฤติกรรมของบุคคลหรือกลุ่มคนในบางครั้งมีรากฐานมาจากประสบการณ์ที่ผิดปกติธรรมดา
5. ความคาดหวังของการประพุดิตตามแบบที่ตนคาดหวังว่าจะต้องประพุดิตในสถานการณ์เช่นนั้น และชอบที่จะปฏิบัติต่อผู้อื่นในลักษณะที่ตนคาดหวังจากบุคคลอื่นด้วยเช่นเดียวกัน
6. การมองตนเอง การกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่คิดว่าตนเองต้องกระทำเช่นนั้น
7. การบีบบังคับกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยความรู้สึกว่าตนถูกบีบบังคับให้กระทำ
8. นิสัยและประเพณีกระทำสิ่งต่าง ๆ ตามอุปนิสัยที่ชอบกระทำเมื่ออยู่ในสถานการณ์นั้น ๆ
9. โอกาสการเข้ามามีส่วนร่วมในรูปแบบการปฏิบัติของสังคม โดยเฉพาะในทางที่เกี่ยวข้องกับจำนวนและชนิดของโอกาส ซึ่งโครงการของสังคมเอื้ออำนวยให้เข้ามามีส่วนร่วมในการกระทำนั้นเท่าที่พวกเขาได้รับรู้มา
10. ความสามารถ การมีส่วนร่วมในกิจกรรมบางอย่างที่ตนเองมองเห็นว่าสามารถให้สิ่งที่ต้องการให้เขาทำในสถานการณ์เช่นนั้น

11. การสนับสนุนการเร่งปฏิบัติเมื่อเขารู้สึกว่าเขาได้รับการสนับสนุนที่ดีพอให้การกระทำเช่นนั้น

ทวิทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527 : 183) ได้กล่าวถึงปัจจัยการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนว่า เกิดจากปัจจัยภายในตัวบุคคลเป็นตัวผลักดัน ปัจจัยภายในตัวบุคคลจะเกิดขึ้นได้ ต่อเมื่อ

1. บุคคลเกิดความศรัทธาที่มีต่อความเชื่อถือของบุคคลและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การลงแขก การบำเพ็ญประโยชน์ที่ส่งผลต่อส่วนรวม
2. ความเกรงใจที่มีต่อบุคคลที่เคารพนับถือ มีเกียรติยศ หรือตำแหน่งทำให้ประชาชนเกิดความเกรงใจที่จะเข้ามามีส่วนร่วมด้วย ทั้งๆ ที่ยังไม่มีศรัทธาหรือความเต็มใจ
3. อำนาจที่เกิดจากบุคคลที่มีอำนาจเหนือกว่า ทำให้ประชาชนถูกบีบบังคับให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ

ปรัชญา เวสารัชช์ (2527 อ้างในนรินทร์ แก้วมีศรี, 2538 : 33) กล่าวว่าปัจจัยที่ส่งผลให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ได้แก่

1. สภาพแวดล้อม ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม การปกครอง การเมือง และความปลอดภัย
2. บุคคล บุคคลที่มีส่วนผลักดันให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน ได้แก่ ผู้นำ ชุมชน ผู้นำทางธรรมชาติ หรือบุคคลที่ประชาชนให้ความเคารพนับถือ รวมถึงปัจจัยภายในตัวบุคคล ได้แก่ ความคาดหวังในประโยชน์ส่วนรวม ความรู้สึกเกรงใจไม่กล้าปฏิเสธเมื่อถูกชักชวน หรือความรู้สึกเป็นพันธะที่ต้องเข้าร่วมเพื่อให้เกิดความรู้สึกสามัคคี

ระเด่น หัสดี (2530) กล่าวถึงปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชน ได้แก่ การจัดระเบียบทางสังคม วัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อ ลักษณะทางจิตวิทยา ตลอดจนทรัพยากรต่าง ๆ ส่วนปัจจัยชุมชนที่เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาหลายประการ ได้แก่ ลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน โครงสร้างทางประชากรของชุมชน วัฒนธรรมทางสังคม คุณภาพของประชาชน บทบาทและพฤติกรรมของผู้นำองค์กรและอาสาสมัคร โครงสร้างอำนาจในชุมชน การกระจายของบ้านเรือน ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมของชุมชน และกิจกรรมที่ชุมชนจัดทำขึ้น เป็นต้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น เกิดจากความต้องการ ความคาดหวัง ความรู้สึกร่วม และความประสงค์ในสิ่งต่าง ๆ ของประชาชน ร่วมกับแรงผลักดันจากบุคคลอื่นที่มีอิทธิพลต่อบุคคลหรือชุมชนนั้น นอกจากนี้แล้วยังเกิดจากสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ได้แก่ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง และการปกครอง

แนวคิดเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรม

ความหมายของสังคม (Society)

คำว่า "สังคม" มีรากศัพท์มาจากภาษาละตินว่า Socius ซึ่งแปลว่า เพื่อนหรือผู้คบหาสมาคม ความหมายของสังคมนั้น หมายถึง กลุ่มคนที่มีการจัดระเบียบในการมีชีวิตอยู่ร่วมกัน มีแบบแผนการดำเนินชีวิต (วัฒนธรรม) ในรูปแบบเดียวกันและทุกคนมีความรู้สึกเป็นสมาชิกของสังคม มีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ

1. **กลุ่มคน** จะต้องมีความหลากหลาย อาจมีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ เช่น เพศ วัย ความสนใจ
2. **อาณาเขต** หมายถึงอาณาเขตที่กลุ่มคนในข้อที่ 1 อาศัยอยู่ ซึ่งมีภูมิภานาที่ชัดเจน
3. **ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน** (Social interaction) เช่น มีกิจกรรม การดำเนินงาน ผลประโยชน์ร่วมกันเป็นระยะเวลายาวนาน จนสามารถจัดเป็นระเบียบของสังคม (Social Organization) จนสร้างเป็น วัฒนธรรมของกลุ่มของตนเองได้ ความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคม จะต้องกำหนดถึงจุดหมายของชีวิตร่วมกัน มีผลประโยชน์ร่วมกันในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การแบ่งงาน การแบ่งภาระหน้าที่รับผิดชอบ การเฉลี่ยผลประโยชน์ให้ซึ่งกันและกัน เพื่อที่จะทำให้การดำรงอยู่ร่วมกันในกลุ่มคนสามารถรวมกันอยู่ได้ตลอดไป
4. **การถ่ายทอดทางมรดก** กลุ่มคนในสังคมจะต้องมีการถ่ายทอดคุณลักษณะของกลุ่ม ซึ่งจะเป็นลักษณะของโครงสร้างทางกายภาพของกลุ่ม หรือวัฒนธรรมให้กับสมาชิกของกลุ่ม เพื่อการรักษาและสืบทอดลักษณะของกลุ่มให้ดำรงอยู่ต่อไป

หน้าที่ของสังคม

สังคมเกิดจากการรวมกันของกลุ่มคนเพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างที่สำคัญ คือ เพื่อโอกาสในการอยู่รอด การดำรงไว้ และเพื่อความเจริญก้าวหน้าที่สูงขึ้นของคนที่มา มีความสัมพันธ์กัน จำเป็นต้องสร้างวัฒนธรรมและพัฒนาวัฒนธรรมทั้งในด้านวัฒนธรรมทางวัตถุ และวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ รวมทั้งจะต้องสร้างสังคมด้วย หน้าที่สำคัญของสังคมจำแนกออกได้ดังนี้

1. กำหนดระเบียบแบบแผน เพื่อให้ผู้คนในสังคมได้ใช้เป็นวิถีในการดำเนินชีวิตร่วมกัน เช่น กำหนดจารีต มีกฎหมาย ธรรมเนียมประเพณีที่จะต้องปฏิบัติหรือห้ามไม่ให้ผู้คนในสังคมปฏิบัติ
2. จัดให้มีการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) เพื่อให้ผู้คนในสังคมปฏิบัติตนได้ถูกต้องเป็นไปตามบรรทัดฐานของสังคม จะได้อยู่ร่วมกันด้วยดี
3. ผลิตสมาชิกใหม่ ทดแทนสมาชิกเก่าที่ล้มตายไป ปรับสมาชิกของสังคมให้อยู่ในปริมาณที่เหมาะสม
4. ผลิต แจกแจงสินค้าและบริการ เพื่อสนองความต้องการของบุคคล
5. ให้บริการและสวัสดิการแก่สมาชิกในสังคม เช่น บริการด้านสุขภาพอนามัย บริการเกี่ยวกับสาธารณูปโภค สวัสดิการในการเลี้ยงดูผู้ที่ไม่สามารถช่วยตัวเองได้ รวมถึงการรักษาความปลอดภัย การรักษาความสงบภายใน และการป้องกันภัยจากภายนอกสังคม
6. จัดให้มีการติดต่อสื่อสารเพื่อความเข้าใจที่ตรงกัน สามารถถ่ายทอดความคิดติดต่อซึ่งกันและกันได้ทั้งภายในกลุ่มและกับกลุ่มสังคมอื่น ซึ่งจะช่วยให้สังคมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้า
7. ควบคุมสังคม เพื่อให้ผู้คนดำเนินไปตามบรรทัดฐานของสังคมจะได้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข
8. กระตุ้นให้สมาชิกของสังคมเกิดการตื่นตัวเพื่อปฏิบัติภารกิจประจำวัน ปฏิบัติงานตามหน้าที่ตามแนวแห่งลัทธิความเชื่อส่วนรวมของสังคม ศาสนา ลัทธิความเชื่อจะเป็นสิ่งเร้าสร้างความหมายในการดำรงชีวิต และกระตุ้นให้สมาชิกปฏิบัติภารกิจหน้าที่ต่าง ๆ อันจะช่วยให้สังคมดำรงอยู่

ความหมายของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมมีความสำคัญต่อสังคม เพราะเป็นสิ่งที่แสดงถึงเอกลักษณ์ที่สังคมนั้นได้ประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา วัฒนธรรมนั้นเป็นมรดกทางสังคมที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ โดยแต่ละสังคมมีวัฒนธรรมเฉพาะของตนเอง เพราะเป็นวิถีชีวิตที่แตกต่างกันของแต่ละกลุ่มสังคม การที่มนุษย์มีความแตกต่างกันเป็นผลสืบเนื่องมาจากวัฒนธรรม วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นชาติที่เจริญแล้วหรือล้าหลัง มีความเป็นวัฒนธรรมเท่ากันในแง่ที่เป็นแบบแผนของการดำรงชีวิต

สำหรับความหมายของวัฒนธรรมนั้น พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 กล่าวว่า เป็นลักษณะที่แสดงความจริงใจของงาม ความเป็นระเบียบ ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติและศีลธรรมอันดีงามของประชาชน (เป็นการชี้ชวน เชิญชวน ให้ประชาชนร่วมกันทำให้เกิดความจริงใจของงาม ให้มีความดีงามขึ้นไม่ใช่เพียงแต่รับมรดกกันมา แต่จะต้องรักษาของเดิมที่ดีแก้ไขดัดแปลงของเดิมที่ควรแก้ไข ดัดแปลงวางมาตรฐานความดีความงามขึ้นใหม่ แล้วส่งเสริมให้เป็นลักษณะที่ดีประจำชาติสืบต่อไป จนถึงอนุชนรุ่นหลัง)

ฉัตรชัย รมิตานนท์ (2536 : 81) ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า หมายถึง ระบบการคิดของมนุษย์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติที่ฝังอยู่ในเครือข่ายต่าง ๆ ที่ซับซ้อนซึ่งร้อยรัดกันอย่างมีสัมพันธ์ภาพ ความสัมพันธ์ทั้งสามชุดนี้มีได้กำเนิดดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นอิสระจากกันแต่สัมพันธ์กัน มีอิทธิพลซึ่งกันและกันโดยตลอด ทำให้ความสัมพันธ์ทั้งสามชุดนี้เป็นตัวกำหนดแบบแผนในการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ ได้แก่ วิธีชีวิตด้านศาสนา ระบบความเชื่อ วิธีชีวิตด้านการศึกษาและการถ่ายทอดความรู้ วิธีชีวิตด้านสุขภาพ วิธีชีวิตด้านอาหาร วิธีชีวิตด้านศิลปะวรรณกรรม เป็นต้น

กาญจนา แก้วเทพ (2538 : 81) ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า เป็นวิถีทางและแบบในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้ปฏิบัติสั่งสมกันมา รวมทั้งความคิดต่างๆ ที่คนได้กระทำ ถ่ายทอดสร้างสม และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกคนหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบความเชื่อ ความรู้ การปฏิบัติ ตลอดจนวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิด การกระทำของมนุษย์ ถือว่าเป็นชีวิตส่วนรวมของมนุษย์ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน และครอบคลุมถึงวิธีการทำมาหากินและระบบเศรษฐกิจด้วย

สรุปแล้ววัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่แสดงออกถึงวิธีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยรวมถึงกฎเกณฑ์วิธีในการปฏิบัติ การจัดระเบียบตลอดจนระบบความเชื่อ ค่านิยม ความรู้และเทคโนโลยีต่าง ๆ ในการควบคุมและการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ

ลักษณะวัฒนธรรม

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า วัฒนธรรมมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. เป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ วัฒนธรรมจึงเป็นการถ่ายทอดโดยการเรียนรู้ ทำให้เกิดปฏิกิริยาได้ตอบสนองสัมพันธ์กัน ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย เช่น บุคคลที่ถูกกันออกจากสังคมให้อยู่โดดเดี่ยวจะไม่มีวัฒนธรรม

2. เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมจะต้องมีการเรียนรู้ จะเป็นแบบไม่รู้ตัวก็ตาม หากวัฒนธรรมต้องสิ้นสุดหรือสูญหายไป ก็แสดงว่าคนรุ่นก่อนไม่ได้ถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นต่อมา เช่น คนในปัจจุบันไม่รู้วิธีการคองศพทำมัมมี่แบบของชาวอียิปต์ หรือยากกลางบ้านของไทยบางชนิด ไม่มีใครรู้ส่วนผสม ดังนั้น คนรุ่นต่อมาจึงอาจจะต้องคิดค้นวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่

เราจะเห็นได้ว่าบุคคลเกิดในสังคมใดก็เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ เพราะวัฒนธรรมเป็นของคนที่มีอยู่แล้วในสังคมเพียงแต่ถ่ายทอดกันไปเท่านั้น และบุคคลรุ่นต่อมาปรับปรุงคิดค้นสิ่งใหม่ ๆ เป็นการสร้างความเจริญให้แก่วัฒนธรรมและสังคมมนุษย์ให้อยู่ในระดับสูงขึ้น การที่วัฒนธรรมสามารถถ่ายทอดกันได้ เพราะมนุษย์มีภาษาเป็นสื่อกลางในการถ่ายทอด ภาษาจึงเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้กันในทุกวัฒนธรรม

3. เป็นวิถีชีวิตหรือแบบของการดำรงชีวิต วัฒนธรรมทำให้สามารถจำแนกวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งจากอีกสังคมหนึ่งได้เพราะเป็นวัฒนธรรมเฉพาะอย่าง บุคคลที่เกิดในสังคมใดก็เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ เช่น วัฒนธรรมชาวเขาดำกับวัฒนธรรมของคนในเมือง วัฒนธรรมของชาวไทยอิสลามก็ต่างกับวัฒนธรรมของชาวไทยที่นับถือพุทธศาสนา โดยนัยนี้ วัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทุกชาติ หรือทุกยุคทุกสมัย แต่วิถีชีวิตของชาวไทยก็ดี อเมริกาก็ดี ญี่ปุ่นก็ดี หรือชาติอื่น ๆ จะมีวิถีชีวิตที่มีลักษณะของตนเอง จึงไม่ถือว่าวัฒนธรรมของใคร สูงต่ำ ถ้าหลัง ป่าเถื่อน กว่าของอีกวัฒนธรรมหนึ่ง แต่เป็นการสอนให้มนุษย์เข้าใจสถานการณ์ต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดความแตกต่างระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ที่แตกต่างกัน

4. เป็นสิ่งไม่คงที่ เพราะมนุษย์มีการคิดค้นสิ่งใหม่ ๆ หรือปรับปรุงของเดิมให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่น เดิมชาวไทยมีความคิดว่าผู้หญิงควรอยู่บ้านเลี้ยงลูกดูแลบ้านเรือน ปัจจุบันเราจะเห็นหญิงทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่กับชายมากขึ้น หรือเรื่องความคิดทางการเมือง เสรีภาพ ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะมีคนที่มีความคิดแบบเก่า ๆ คัดค้านบ้าง ซึ่งเป็นธรรมชาติของสังคมที่กำลังพัฒนาหรือพัฒนาที่ไม่ต้องเปลี่ยนเหมือนกันหมดทุกคน เรียกว่า cultural lag หากเราเข้าใจถึงข้อขัดกันนี้ได้ก็จะเป็นแนวทางในการช่วยสร้างวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ได้มาก

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมกับวิถีชีวิต

วัฒนธรรม หากมีแต่การคงที่ วัฒนธรรมจะไม่ก้าวหน้าไปได้ ถ้าจะให้เจริญก้าวหน้าก็จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงเสริมสร้างวัฒนธรรมอาจจะเปลี่ยนแปลงช้าหรือเร็วก็ได้ขึ้นอยู่กับกาลเวลา และ/หรือสมาชิกของสังคมนั้น ๆว่าจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหรือไม่

โดยเฉพาะในสังคมไทยปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมได้ด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านศิลปะ ศาสนา เทคโนโลยี ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงจึงย่อมเกิดขึ้นเสมอ อาจจะช้าหรือเร็วก็ได้แล้วแต่สภาพ ของสังคม บางครั้งการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอาจจะไม่คาดฝันก็ได้ เช่น ในบางกลุ่มบางเหล่า มีการดำรงชีวิตต่างไปจากกลุ่มอื่น

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม มีสาเหตุมาจาก

1. การค้นพบ เป็นการค้นพบวัฒนธรรมที่มีอยู่แล้ว แต่ยังซ่อนเร้นอยู่ไม่มีใครรู้จักก่อน เช่น เมื่อก่อนเราใช้สีไฟ ตะบันไฟ หินเหล็กไฟ ฯลฯ พอเห็นต่างชาติเขาใช้ไฟฟ้า ทำให้เราปรับ แบบอย่างเขามาเพื่อความสะดวก หรือการค้นพบน้ำมันพืชที่ใช้แทนน้ำมันหมูได้ ซึ่งเหมาะสำหรับ ผู้ที่เป็นความดันโลหิตสูง หรือผู้ที่ต้องการลดความอ้วน ฯลฯ นิยมใช้เพราะไม่มีไขมันเหมือน น้ำมันหมู น้ำมันพืช จึงมีส่วนในชีวิตประจำวันมากขึ้น

2. การประดิษฐ์ เป็นการนำความรู้มาประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่าง ๆ ที่อำนวยความสะดวก แก่มนุษย์ เช่น อาหารกระป๋อง รถยนต์ โทรศัพท์ โทรทัศน์ ฯลฯ มนุษย์จึงมีวิถีชีวิตที่สะดวกสบาย กว่าอยู่ตามธรรมชาติ

3. การเผยแพร่ การเผยแพร่วัฒนธรรม ไม่ได้หมายถึงการเผยแพร่แต่ทางด้านวัตถุ อย่างเดียว ความคิดและมโนคติต่าง ๆ ก็ได้เผยแพร่นำไปในทำนองเดียวกัน เช่น ศาสนา คริสต์แม้จะมีแหล่งกำเนิดอยู่ในเมดิเตอร์เรเนียนตะวันออก แต่ก็ได้ขยายออกไปยังส่วนต่าง ๆ ของโลก ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ก็เช่นกัน สามารถจะเผยแพร่ได้ง่ายและรวดเร็วมาก ถ้าไม่มี ข้อจำกัดทางการเมือง การเผยแพร่นี้รวมไปถึงความคิดในด้านแฟชั่น ทัศนคติในการออกแบบ รถยนต์ และความคิดในการเมือง ตลอดจนหนังสือสำคัญ ๆ ซึ่งมีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ หลายภาษา เราจะเห็นได้ว่า เรือ หนังสือ เครื่องบิน รวมตลอดถึงบุคคลซึ่งท่องเที่ยวจากที่หนึ่งไป ยังอีกที่หนึ่งเป็นเสมือนพาหะของการเผยแพร่วัฒนธรรม ซึ่งรวมทั้งด้านวัตถุ ความคิดและ ประเพณี อีกประการหนึ่ง สังคมที่ซับซ้อนอย่างสังคมปัจจุบันสามารถจะสร้างวัฒนธรรมเริ่มแรก ได้ทุกอย่าง อย่างไรก็ตาม ทุก ๆ สังคมได้นำวัฒนธรรมของสังคมอื่น ๆ มาใช้หรือดัดแปลงใช้ทั้ง นั้น วัฒนธรรมพื้นเมือง หรือวัฒนธรรมเริ่มแรกของชาติใดก็ตาม จะมีอยู่เพียงไม่กี่ร้อยละ 10 ของวัฒนธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ของชาตินั้น

ความหมายของสังคมวัฒนธรรม

วัฒนธรรมนั้นเป็นระบบคุณค่า ภูมิปัญญา และวิถีชีวิตที่สั่งงานของคนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมัก จะเน้นในเชิงอุดมคติเพื่อรวมพลังต่อต้านวัฒนธรรมจากภายนอก แต่เป็นลักษณะที่ขาดการเคลื่อนไหว

โดยไม่ให้ความสนใจในบริบทและเงื่อนไขทางสังคม ดังนั้น ศรีภัทร วลธิโกดม (2536 : 15-16) อ้างในอานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 4) ได้กล่าวถึงวัฒนธรรมในลักษณะที่มีการเคลื่อนไหวและมีพลัง ที่เรียกว่า สังคมวัฒนธรรม หรือชีวิตวัฒนธรรม นั้นเป็นการมองวัฒนธรรมทั้งในด้านสังคมและชีวิตของกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม อีกทั้งยังมองวัฒนธรรมว่ามีการเปลี่ยนแปลงตามสภาวะแวดล้อมและสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปจนถึงระดับโลก

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538 : 4-6) กล่าวถึงวัฒนธรรมในเชิงสังคมวัฒนธรรมหรือชีวิตวัฒนธรรมว่าเป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมาในความที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน

วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมนั้น ประกอบด้วยระบบใหญ่ ๆ อย่างน้อย 3 ระบบซ้อนรวมกันอยู่อย่างสัมพันธ์และเชื่อมโยง ดังต่อไปนี้

1. ระบบคุณค่า หมายถึง ศีลธรรมของส่วนรวมและจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์ มักจะแสดงออกในรูปของความคิดที่ให้ความสำคัญกับความเป็นธรรม ความอุดมสมบูรณ์ และความยั่งยืนของสังคมและธรรมชาติบนพื้นฐานของการเคารพต่อส่วนรวมและเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ได้แก่ ความเชื่อ ศาสนา กฎเกณฑ์หรือจารีตปฏิบัติ เช่น คำว่า ชีดในสังคมภาคเหนือ หมายถึง อปมงคลที่จะเกิดกับผู้ละเมิดของส่วนรวม เป็นต้น

2. ระบบภูมิปัญญา เป็นวิธีการคิดของสังคม โดยเฉพาะการจัดการกับความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและธรรมชาติแวดล้อม มักปรากฏให้เห็นในรูปของกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านทางองค์กรทางสังคมในท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม นอกจากนี้ยังสามารถเห็นได้จากแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและเครือข่าย ตลอดจนแบบแผนการใช้ทรัพยากร ซึ่งได้แก่ ที่ดิน น้ำ ป่า ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่สะท้อนคุณค่าทางศีลธรรมทางสังคมนั้นได้ ภายใต้เงื่อนไขว่า สังคมนั้นต้องมีอิสระและมีความเป็นของตัวเองของตัวเองในการที่จะสร้างสรรค์ภูมิปัญญาใหม่ให้สอดคล้องกับคุณค่าทางศีลธรรมได้

3. ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง สิทธิและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ถือว่าเป็นสิทธิตามธรรมชาติที่จะเสริมความมั่นใจและอำนาจในทัศนะในชุมชนหรือสังคมท้องถิ่น เพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และถ่ายทอดทางปัญญา ในการพัฒนาสังคมใหม่ให้เป็นไปตามหลักของศีลธรรมที่เคารพความเป็นมนุษย์ ความเป็นธรรม และความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนี้ อุดมการณ์อำนาจยังแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนเพื่อรักษาความเป็นอิสระของตนเองเมื่อต้องเผชิญหน้ากับความครอบงำจากภายนอก เพราะ

อุดมการณ์นั้นเป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนท้องถิ่น เพศ หรือชาติพันธุ์ ซึ่งสามารถเป็นพลังสำคัญของการพัฒนา

นอกจากนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538 : 7-8) กล่าวถึงมุมมองทางมิติทางวัฒนธรรมว่า มีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ

1. ความหมายของวัฒนธรรม หมายถึง คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จารีตกฎเกณฑ์ หรือกฎหมายที่หลากหลาย และอำนาจของชุมชนท้องถิ่น
2. ระบบคิดของวัฒนธรรม หมายถึง วิธีคิดแบบองค์รวมที่มองความเชื่อมโยงอย่างมีบริบทและเงื่อนไข โดยไม่แยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้เพื่อการวิเคราะห์และค้นหาหลักการที่อยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่มีเกี่ยวข้องกับคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจของชุมชนที่เป็นพลังสำคัญของชุมชนในการสร้างสรรค์ ผลิิดใหม่
3. กระบวนการทางวัฒนธรรม หมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิิดใหม่ และปรับตัวของชุมชนท้องถิ่นภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ในขณะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทำให้ชุมชนต้องค้นและแสวงหาทิศทางการพัฒนาที่หลากหลายเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน และการเคารพหลักการของวัฒนธรรมอื่น

สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (2540 : 16) นิยามความหมายของสังคมวัฒนธรรมว่า หมายถึง องค์ประกอบทั้งมวลของสังคมหรือกลุ่มคน ซึ่งได้แก่ องค์ประกอบของจิตวิญญาณ วัตถุ ความคิด อารมณ์ ทั้งนี้โดยรวมถึงวิถีชีวิตแบบต่างๆ เช่น ระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า ระบบการดำรงชีวิต ระบบการให้การศึกษาในลักษณะพื้นเมือง รวมถึงระบบภาษาและวรรณกรรมซึ่งเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมอีกด้วย

สรุปการศึกษาทางสังคมวัฒนธรรมเป็นการศึกษาจากมุมมองของประชาชน โดยเป็น การศึกษาแบบองค์รวมที่เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยง เห็นระบบคุณค่า ภูมิปัญญาของชุมชน มองเห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจของเครือข่ายในชุมชน

ปัจจัยที่อิทธิพลที่ต่อสังคมและวัฒนธรรม

ปัจจัยที่อิทธิพลที่ต่อสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่

1. ครอบครัว พฤติกรรมบางอย่างมีอิทธิพลจากสถาบันครอบครัวมาก ในบางครอบครัว พ่อแม่อาจปลูกฝังนิสัยในการรับประทานอาหารบางอย่าง หรือไม่ให้ลูกรับประทานอาหาร เช่น ไม่รับประทานเนื้อสัตว์ ไม่รับประทานผัก หรือการรับประทานอาหารสุก ๆ ดิบ ๆ นอกจากนี้

ครอบครัวยังมีอิทธิพลต่อการปฏิบัติด้านอื่น ๆ เช่น การนอน การพักผ่อน การออกกำลังกาย การรักษาความสะอาดของอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย เป็นต้น อิทธิพลจากการชักจูง แนะนำ และการปฏิบัติงานของพ่อแม่ หรือสมาชิกคนอื่น ๆ ในครอบครัวจะมีผลอย่างมากต่อพฤติกรรมสุขภาพทั้งในยามปกติและเจ็บป่วยของสมาชิกในครอบครัว

2. **กลุ่มบุคคลในสังคม** จะมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมสุขภาพทั้งในยามปกติและยามเจ็บป่วยได้มาก ในกลุ่มเด็กที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันมักมีความเชื่อ ความคิด และการปฏิบัติคล้าย ๆ กัน โดยเฉพาะในกลุ่มเด็กวัยรุ่น พฤติกรรมที่เขายึดถืออาจจะมีทั้งผลดีและผลเสียต่อสุขภาพ อิทธิพลของกลุ่มจะมีมากหรือน้อยต่อพฤติกรรมสุขภาพขึ้นอยู่กับสัมพันธภาพหรือการยึดกันของกลุ่ม

3. **สถานะทางสังคมเศรษฐกิจ** แม้ว่าปัจจัยด้านนี้จะมีการแบ่งได้หลายแบบ แต่ส่วนใหญ่แล้วได้ถูกบ่งชี้ทางรายได้ การศึกษา อาชีพ คุณค่า ค่านิยม ความเชื่อของบุคคลในสังคม ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้เป็นสาเหตุและเป็นตัวกำหนดกิจกรรมในชีวิตประจำวัน นิัยการรับประทานอาหาร การเดินทาง กิจกรรมในยามว่าง และการเข้าถึงบริการทางการแพทย์และสาธารณสุขยามเจ็บป่วย

กลุ่มคนจน ซึ่งเป็นกลุ่มที่ประกอบด้วยผู้ที่ว่างงาน ทำงานแต่ยังจน ผู้รับสวัสดิการต่าง ๆ ของรัฐ แต่ไม่เพียงพอต่อการยังชีพ จากการศึกษาขององค์การอนามัยโลกในปี 2000 พบว่าคนกลุ่มนี้ในวิถีชีวิตของคนเมืองจะมีโอกาสเสี่ยงสูงต่อการบาดเจ็บ และเป็นโรคเรื้อรัง เพราะวิถีชีวิตเสี่ยงต่อการรับประทานอาหารที่ไม่มีคุณภาพ ไม่ได้สัดส่วน เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ และขาดโอกาสเลือก การทำงานที่เสี่ยง การคิดเหล้า บุหรี่ สารเสพติด และการยากที่จะเข้าถึงการบริการ โดยเฉพาะโรคเรื้อรัง ทำให้คนกลุ่มนี้เรื้อรัง พิการ และตายสูงจากโรคดังกล่าวเพิ่มขึ้นทุกวัน

4. **วัฒนธรรม** วัฒนธรรมเป็นมรดกทางสังคมที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง วัฒนธรรมของชาวไทยที่มีผลก่อให้เกิดปัญหาสุขภาพนั้นมีหลายอย่าง เช่น ชาวเขาไม่ยอมอาบน้ำเพราะกลัวเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับจะเก่าเร็ว การงคของแสงหรือ “ชะล่า” ของประชาชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ได้รับประทานกับข้าวมาก การงคอาหารปกติทุกชนิดในคนป่วยหรือหลังคลอดใหม่ ๆ ให้รับประทานเฉพาะข้าวกับเกลือของประชาชนในภาคเหนือ ซึ่งข้อห้ามเหล่านี้มีผลเสียโดยตรงต่อพฤติกรรมสุขภาพของประชาชนที่เชื่อถือ บางข้อห้ามก็เกิดผลดีต่อสุขภาพ เช่น การให้หญิงหลังคลอดดื่มน้ำดื่มน้ำดื่มสุก ห้ามหญิงตั้งครรภ์นั่งบนบันได หรือห้ามหญิงมีครรภ์ดูการฆ่าสัตว์

5. ศาสนา มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการดำเนินชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชน และมีผลต่อพฤติกรรมของประชาชนด้วยเช่นกัน คำสอนในพุทธศาสนาที่กล่าวถึงการรับประทานอาหารแต่พอควร ไม่มากหรือน้อยเกินไป หลักธรรมซึ่งกล่าวถึงการปรับตัวทางด้านจิตใจ อารมณ์ ข้อปฏิบัติอิสลามก่อนทำ “ละมาด” จะต้องมีการชำระร่างกายให้สะอาด เห็นได้ว่าหลักคำสอนและข้อปฏิบัติดังกล่าวมีผลต่อสุขภาพและพฤติกรรมสุขภาพของบุคคลทั้งในยามปกติและเจ็บป่วยทั้งสิ้น

6. เศรษฐกิจ เศรษฐกิจของประชาชนมีความสัมพันธ์กับระดับการศึกษา ซึ่งขณะเดียวกันก็มีผลต่อพฤติกรรมสุขภาพทั้งในยามปกติและยามเจ็บป่วย ในกลุ่มของประชาชนที่มีฐานะ เศรษฐกิจไม่ดีนั้นจะมีความรู้ เจตคติ และการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องทางด้านสุขภาพ ในทางตรงกันข้าม ถ้าฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชนดี โอกาสที่จะมีการศึกษาก็จะมีมาก การศึกษาช่วยให้บุคคลากรมีความรู้ที่ถูกต้อง มีความฉลาดและสามารถเลือกการปฏิบัติตนด้านสุขภาพที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นผลให้เขามีสุขภาพที่ดี ซึ่งความสัมพันธ์ขององค์ประกอบทั้ง 3 ด้านนั้นแสดงได้ดังแผนภูมิข้างล่างนี้

แผนภูมิที่ 1 ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของวงจรชีวิตของการเจ็บป่วย

7. การศึกษา ระดับการศึกษามีผลทำให้พฤติกรรมสุขภาพของบุคคลแตกต่างกัน โดยทั่วไปบุคคลที่มีการการศึกษาสูงน่าจะมีความรู้ เจตคติ และการปฏิบัติที่ถูกต้องทางด้านสุขภาพ อนามัยดีกว่าบุคคลที่มีการศึกษาดำ ระดับการศึกษาเป็นปัจจัยกำหนดความสามารถในการเผชิญปัญหา เพราะการศึกษาที่ดีจะช่วยให้บุคคลตระหนักถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ดีกว่า สามารถรับรู้ เข้าใจ และใช้การเรียนรู้ในอดีต ตลอดจนพฤติกรรมที่เคยใช้ประสบผลสำเร็จมาแล้วมาใช้เผชิญปัญหา การศึกษามีส่วนสำคัญที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจ และแรงจูงใจให้เกิดการปฏิบัติพฤติกรรมสุขภาพ

8. การเมืองที่มีผลต่อพฤติกรรมสุขภาพ นโยบายทางการเมืองของประเทศมีผลต่อพฤติกรรม สุขภาพของประชาชน ทั้งทางด้านความรู้ ทักษะ และ การปฏิบัติ เป็นเพราะ

นโยบายของประเทศชี้ให้เห็นถึงจำนวนและความเพียงพอของบริการ การรักษาพยาบาล กิจกรรมการสุศึกษาที่จัดให้ประชาชน กฎหมาย หรือข้อบังคับที่จะมีผลต่อสุขภาพบางอย่าง เช่น พระราชบัญญัติคุ้มครองสุขภาพของผู้ไม่สูบบุหรี่ พ.ศ. 2535

9. อาชีพ ความเสี่ยงของสุขภาพมีความสัมพันธ์โดยตรง และโดยรวมต่ออาชีพที่แต่ละบุคคลเลือกเองหรือต้องทำโดยไม่มีทางเลือก ไม่ว่าอาชีพนั่นๆ จะเสี่ยงต่อการเผชิญกับความเครียดของสารพิษต่าง ๆ หรือทำงานใดงานหนึ่งซ้ำ ๆ โดยไม่ได้พักผ่อนอย่างเพียงพอ ทั้งนี้เพราะความภูมิใจบ้าง ได้รับค่าตอบแทนสูงบ้าง หรือไม่มีทางเลือก ล้วนแต่เป็นสาเหตุเบื้องต้นแห่งการเผชิญต่อการเกิดโรคทั้งสิ้น และมีปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นข้อบ่งชี้ในการเลือกอาชีพของคน ได้แก่ การศึกษาโอกาสในการเลือกอาชีพ อาชีพที่มีในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นต้น

10. ระบบเครือข่ายการสนับสนุนทางสังคม เครือข่ายของครอบครัว เพื่อน เพื่อนร่วมงานมีอิทธิพลต่อสุขภาพ โดยเฉพาะในกรณีที่มีปัญหาด้านสุขภาพจิตและเจ็บป่วยเรื้อรัง จะช่วยในด้านจิตใจและสนับสนุนการดูแลตนเองเมื่อเจ็บป่วย โดยเห็นว่าอันตรายจะสูงในกลุ่มที่โสด หม้าย หรือหย่า มากกว่ากลุ่มที่แต่งงานโดยเฉพาะในชายมากกว่าหญิง และพบว่า บุคคลที่มีเครือข่ายของสังคมจะมีแนวโน้มจะมีชีวิตยืนยาวมากกว่าคนที่ไม่มีสังคมน้อยกว่า

11. การเคลื่อนย้ายทางสังคม มีการศึกษามากมายที่ยืนยันว่า การอพยพย้ายถิ่น มีอิทธิพลต่อสุขภาพ ไม่ว่าจะเป็นโรคความดันโลหิตสูง ในคนที่อยู่ในชุมชนแออัดที่ย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมือง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงสถานะ และปัจจัยแวดล้อมของสังคมเศรษฐกิจ เช่น อาหาร วัฒนธรรมการเป็นอยู่ และความเครียดจากการย้ายถิ่นหรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงสถานะทางสังคม เศรษฐกิจ จากสถานะหนึ่งไปยังอีกสถานะหนึ่ง จะทำให้เกิดความเครียด และการเกิดโอกาสเสี่ยงต่อการเกิดโรคใหม่

12. วิถีชีวิต หมายถึง กลุ่มนิสัย และประเพณีที่มีอิทธิพลกระตุ้นหรือกดดันแพร่ขยายตลอดช่วงชีวิตในสังคม วิถีชีวิตมีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับกระบวนการทางสุขภาพ และการเจ็บป่วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการบริโภคอาหาร การพักผ่อน การออกกำลังกาย การบริโภคบุหรี่ เหล้า ชา กาแฟ การใส่หมวกกันน็อก เป็นต้น ล้วนมีความสัมพันธ์ที่ชัดเจนต่อความเสี่ยงต่อสุขภาพ การเกิดโรค การบาดเจ็บ เป็นต้น โดยพบว่า การออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอ แต่พอควร จะทำให้ลดโอกาสการเกิดโรคหัวใจขาดเลือด การงดสูบบุหรี่ จะทำให้ลดโอกาสเสี่ยงโรคหัวใจขาดเลือด 2-4 เท่าในปีแรก และลดความเสี่ยงของโรคหลอดเลือดในสมองมากกว่าร้อยละ 50 ใน 2 ปี

13. สภาพแวดล้อมและปัญหาในเขตเมือง พฤติกรรมการบริโภคของประชากรในเขตเมืองมีลักษณะเปลี่ยนไปเป็นลักษณะการรับประทานอาหารนอกบ้านหรือซื้ออาหารสำเร็จรูป

ปัญหาคุ้มครองผู้บริโภคมีความสำคัญมากขึ้น เพราะประชากรพึ่งพิงสินค้าบริโภคนอกบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ การดูแลป้องกันโรคทางด้านอาหารต้องเปลี่ยนวิธีการใหม่ มีการบริโภคอาหารมากเกินไป ความจำเป็นที่เสี่ยงต่อภาวะอ้วนในคนบางกลุ่มในขณะที่ผู้ยากจนในเขตเมืองมีแนวโน้มที่จะขาดอาหาร เนื่องจากมีรายได้ไม่เพียงพอต่อการบริโภค รวมทั้งลักษณะวิถีชีวิตแบบเมืองที่มีความเครียดมาก มีการออกกำลังกายน้อย รับประทานอาหารประเภทที่มีไขมันมาก ทำให้มีโอกาสเสี่ยงต่อโรคเรื้อรัง เช่น โรคความดันสูง โรคเบาหวาน โรคหลอดเลือดตีบมากขึ้น

แนวทางการป้องกันควบคุมโรคที่เป็นปัญหาสาธารณสุขในกลุ่มโรคเบาหวานนั้น ต้องคำนึงถึงปัจจัยเสี่ยงของการเกิดโรค การแพร่กระจายของโรค รวมทั้งปัจจัยเสี่ยงต่อการเกิดภาวะแทรกซ้อน และปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการดูแลสุขภาพของตนเองเมื่อเจ็บป่วยเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมวิถีชีวิต สังคม และวัฒนธรรม รวมทั้งระบบการดูแลสุขภาพในสังคมนั้น ๆ ทั้งสิ้น ซึ่งในหลาย ๆ ปัจจัยเป็นปัจจัยเสี่ยงร่วมกันในการทำให้เกิดโรคในบุคคล กลุ่มชน ตลอดช่วงระยะเวลาของชีวิต และโรคหนึ่ง ๆ อาจมีสาเหตุเกิดจากหลายปัจจัย และปัจจัยเหล่านี้มีส่วนเสริมซึ่งกันและกัน การก่อตัวของโรคเกิดขึ้นทีละน้อย

ดังนั้น หลักในการป้องกันและควบคุมโรค คือ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและวิถีชีวิต เพื่อลดหรือชะลอความเสี่ยง ได้แก่ การลดความอ้วน การออกกำลังกาย การงดเหล้าและบุหรี่ การลดคอเลสเตอรอลในเลือด การลดระดับไขมันในเลือด รวมทั้งการค้นหาภาวะเสี่ยงหรือโรคตั้งแต่ระยะแรกและค้นหาผู้สงสัย

จากที่กล่าวแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับสภาพสิ่งแวดล้อมทางสังคมมีมากมายหลายด้าน ได้แก่ ครอบครัว กลุ่มบุคคลในสังคม สถานะสังคมเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ศาสนา การศึกษา การเมือง ระบบบริการสาธารณสุข เป็นต้น ดังนั้นการที่บุคคลใดมีพฤติกรรมสุขภาพเป็นอย่างไรนั้นย่อมเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย